

Családszerkezeti átalakulások európai kitekintésben

Vaskovics László

laszlo.vaskovics@uni-bamberg.de

Beérkezés: 2013. 03. 27.

Átdolgozott változat beérkezése: 2014. 04. 26.

Elfogadás: 2014. 05. 07.

ÖSSZEFOGLALÓ: A tanulmány az európai társadalmakban az elmúlt 20–30 év során megfigyelhető családfejlődési trendeket vizsgálja. A tanulmány első része a jelenleg tapasztalható fejlődési trendek múltbeli gyökereit foglalja össze, ezt követően az EU tagállamaiban jelenleg tapasztalható családfejlődés általánosítható trendjeit és regionális különbségeit vizsgálja (a családalapítás időpontja, a családformák sokfélesége, a gyerekszám alakulása). A családi kohézió vizsgálatánál a tanulmány eddig kevésbé megfigyelt területtel foglalkozik, nevezetesen a családi szolidaritás és a szülői szerep szegmentálódása útján létrejött új családformációkkal. A tanulmány arra a kérdésre keres választ, hogy az európai társadalmakat jellemző aktuális trendek konvergens vagy divergens modellt követnek-e, továbbá, hogy mely területeken tapasztalhatók konvergens vagy divergens trendek. A vizsgálat arra a következtetésre jut, hogy – noha eltérő ütemben és időbeli késleltetésekkel – az európai társadalmak családfejlődési tendenciái a második demográfiai átmenet elmélete által előre jelzett trendeknek megfelelően, alapvetően a konvergencia irányába haladnak. E trend mögött azonban országonként eltérő fejlődési irányok húzódnak meg, amelyekre a tanulmány kitér.

KULCSSZAVAK: családfejlődés Európában, fertilitás, családformák pluralizációja, családi modell, szülői szerepek pluralizációja, partnerkapcsolat, családi kohézió, családi szolidaritás, családpolitika

Előszó

A tanulmány az európai társadalmakban az elmúlt 20–30 év során megfigyelhető családfejlődési trendeket vizsgálja. A tanulmány első része a jelenleg tapasztalható fejlődési trendek múltbeli gyökereit foglalja össze. Ezt követően, a legjellemzőbb példák alapján, a családfejlődés általánosítható trendjeit és regionális különbségeit mutatja be az EU tagállamaiban demográfiai, kulturális és társadalmi kontextusok figyelembevételével. A tanulmány nem törekszik a családfejlődési trendek minden európai ország részletes adataival történő átfogó áttekintésére és teljes körű dokumentációjára, hanem a legjellemzőbb tendenciákat és ezek magyarázatát kiválasztott országok példáján keresztül mutatja be.

A vizsgált összefüggéseket a következő dimenziók figyelembevételével vizsgálom: a családalapítás időpontja, a létrejött családformák pluralizmusa és a gyerek-

szám alakulása. Részletesebben foglalkozom a családi kohézió két eddig kevésbé megfigyelt területével: a családi szolidaritással és a szülői szerep szegmentálódásából fakadó új családformációkkal.

A záró fejezet azt mutatja be, hogy az európai társadalmakban megfigyelhető aktuális trendek konvergens vagy divergens irányba haladnak-e, továbbá, hogy mely területen jellemző a konvergencia, melyiken a divergencia.

Hangsúlyozom, hogy az összefüggések vizsgálatánál az európai családok fejlődésének a már ismert trendjeit csak megemlítem, azonban részletesebben vizsgálom – kiválasztott országok példáján – azokat, amelyeket a szakirodalom kevésbé tematizál, de amelyeket az európai családfejlődés szempontjából fontosnak tartok.

A családfejlődés múltbeli gyökerei

Az első demográfiai átmenet családfejlődési folyamatai és következményei

Az európai társadalmakra vonatkozóan már a 20. század elején is meghatározott mintázatokat követő családfejlődési különbségeket lehetett tapasztalni. Az első házasságot kötők életkora Nyugat-Európában (a férfiaknál 28-29, a nőknél 25-26 év) már akkor is három évvel magasabb volt, mint a kelet-európai országokban (Tomka 2000; BMFSFJ 2006), továbbá a nem házasok részaránya a nyugat-európai országokban már akkor is magasabb volt. A termékenység tekintetében is jelentős különbségek voltak, hiszen a gyermekek számának csökkenése Franciaországban, Hollandiában és Németországban már ekkor elkezdődött (az átlagos gyerekszám ezekben az országokban 1910 körül 3,3, tíz évvel később Németországban már „csak” 2,6, Angliában 2,4 volt) (Livi-Bacci 1998; BMFSFJ 2006). Az 1930-ban született nőknél a gyermektelenek arányszáma ezekben az országokban 15–25 százalék volt (Livi-Bacci 1998).

Ezek a példák azt mutatják, hogy az Európában jelenleg megfigyelhető különbségeknek a múlt század elejéig visszanyúló gyökerei vannak, amire Ogburn (1957), Hajnal (1965), Goode (1966) és Aries (1985) már évtizedekkel ezelőtt felhívták a figyelmet.

A csak példaszerűen bemutatott regionális különbségek ellenére is Európában már az első demográfiai átmenet folyamán – noha az egyes országokban időbeli késleltetésekkel és eltérő ütemben, de – általánosítható családfejlődési trendeket is megfigyelhetünk. Ilyen trendek:

- Magas házassodási hajlandóság.
- A polgári nukleáris család eszményképének és intézményesített formájának elterjedése (neolokalitás, nemek szerinti szülői szerep- és munkamegosztás, a kenyérkereső apa, a gyereknevelés felelősségét vállaló „jó anya” eszményképének elterjedése, az egykeresős családmodell, a gyermekek számának raci-

onális „tervezése”, a családi szocializáció és a családtagok közötti emocionális kapcsolatok jelentőségének növekedése).

- A válások számának alacsony szinten való stabilizálódása.
- A párkapcsolat, a szerelemi házasság szubjektív jelentőségének növekedése és elterjedése.
- A korai első anyaság elterjedése, a házasságon belül született gyerekek számának csökkenése, a gyermek nélküli házasságok alacsony szinten való stabilizálódása, a házasságon kívül született gyermekek számának csökkenése.
- A gyermek gazdasági jelentőségének csökkenése és ezzel párhuzamosan a gyermekek szubjektív „értékének” és a gyermeknevelés fontosságának növekedése a szülők szempontjából (Birg 2003; Livi-Bacci 1998; United Nations 2003; Surkyn és Lesthaege 2004).

A második demográfiai átmenet családfejlődési folyamatai

A következőkben a demográfiai változások négy legjelentősebb elemét emelem ki: a posztadoleszcens életszakasz kialakulását és elterjedését, a családalapítás előfeltételeinek változását, az élettársi kapcsolatok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedését, valamint a születések gyakoriságának visszaesését.

A posztadoleszcens életszakasz kialakulása és elterjedése

A második demográfiai átmenetnek egyik legfontosabb (és ebben az összefüggésben csak ritkán tematizált) dimenziója a posztadoleszcens életszakasz kialakulása, önállósodása és elterjedése (Modell et al. 1976). A fiatal felnőtteknek (főleg a férfiaknak) a szülői házról történő egyre későbbi leválása és a szülőktől (anyagilag) függő életszakasz meghosszabbodása elsősorban Nyugat-, Közép- és Dél-Európában volt megfigyelhető.

Az egyes európai társadalmakban a szülői házról való leválástól a saját család alapításáig tartó átmenet eltérő minták szerint következett be, de a 60-as és 70-es évek óta konvergens folyamatokat lehetett megfigyelni a következők szerint: *a)* időben késleltetett leválás, *b)* részleges leválás, *c)* fokozatos leválás, *d)* reverzibilis leválás (Vaskovics 2000a).

A felnőtté válás jegyei – mint például a pénz önálló kezelése, a szexuális kapcsolatok és a partnerválasztás terén tanúsított önrendelkezés – sok fiatalnál már jóval a nagykorúság elérése előtt megfigyelhetők. Másrészt ezek a fiatalok anyagilag a nagykorúság elérése után is függőek maradtak a szüleiktől. Ezen új, önálló posztadoleszcens életszakasz kialakulása a társadalmi modernizációs folyamat előrehaladásának következménye (Vaskovics 1997).

A szülői házról való későbbi leválás során megváltozott magatartásformák – amelyek okozati összefüggésben állnak a társadalmi fejlődéssel (pl. a képzési idő meghosszabbodásával, a megnehezedett elhelyezkedési lehetőségekkel, a lakáspi-

ac sajátosságaival stb.) – közvetlenül kihatnak a családalapítási trendre. A felnőtté válásnak a gyermekek anyagi önállóodása az egyik legfontosabb eleme. Ezt azonban csak a szülői transzfert szolgáltatások figyelembevételével lehet megmagyarázni mind a nagykorúság elérése előtti és utáni, mind pedig a szülői háztól való elválás előtti és utáni időszakban. Ugyanígy a saját, önálló lakás megszerzése is fontos eleme a szülői házról való leválásnak, ezt azonban általában csak fokozatosan lehet elérni. E téren fontosak a társadalmi feltételek, különösen ott, ahol a fiatalok számára (például Magyarországon) gondot jelent a lakás finanszírozása, és ezért gyakran – házasságkötés és családalapítás után is – kénytelenek hosszabb ideig együtt élni a szülőkkel vagy elhalasztani a családalapítást (Murinkó 2009).

A fiatal felnőtteknek a szülői házról történő leválását illetően jelentős különbségek mutatkoznak az észak-európai és a dél-európai országok között. Dániában és Finnországban a fiatal felnőttek hamarabb hagyják el a szülői házat (a nők 20, a férfiak 22 éves korukban), de például Olaszországban a férfiak átlagosan 30, a nők 21,5 évesek, Németországban a férfiak 25, a nők 21,5 évesek, amikor elhagyják a szülői házat (Iacovou 2003, 2010; BMFSFJ 2006). A „mamahotel” jelensége a dél- és nyugat-európai fiatal férfiak körében jellemző. Ugyancsak jellemző erre az életszakaszra az orientálódási problémák növekedése és a belőlük fakadó „habozás, tétovázás kultúrájának” (*Kultur des Zögerns*) elterjedése. A gyermekvállalás időzítése komoly mértékben meghatározza az életutat, ezért ezt a döntést a fiatalok megpróbálják elhalasztani.

A posztadoleszcens életszakasz kialakulásának és elterjedésének egyik legjelentősebb következménye az élettársi kapcsolatok elterjedése, a későbbi életkorra kitolódott gyermekvállalás, a családalapítás késleltetése (Corijn és Klijzing 2001), valamint a házasságon kívül született gyermekek arányának növekedése.

A férfiak és nők házassági életkorának változása az elmúlt évtizedekben – időbeni késleltetésekkel ugyan, de – hasonló tendenciát mutat. Ugyanakkor ezzel párhuzamosan jelentős különbségek tapasztalhatók országcsoportok szerint a 25–29 éves fiatalok partnerkapcsolatainak alakulásában. Az észak-európai országokban a 25–29 éves nőknek 80%-a élt élettársi kapcsolatban, ezek részaránya a dél-európai országokban jóval alacsonyabb. Ugyanez vonatkozik a „látogató kapcsolat” (*living apart together*) életforma elterjedésére is. Az élettársi kapcsolatok időtartama az észak-európai országokban és például Franciaországban aránylag hosszú, Dél-Európában jóval rövidebb. Észak-Európában és a nyugat-európai országok többségében a gyermekek szüleinek egyre nagyobb részaránya él élettársi kapcsolatban: Franciaországban ezek részaránya 2001-ben 44%, Svédországban 55%, Norvégiában 50%, Dániában 45% és Finnországban 40% volt. Ezzel szemben Olaszországban csak 10% (Iacovou 2003; BMFSFJ 2006).

A családalapítás előfeltételeinek változása

A második demográfiai átmenet további fontos jellemzője a családalapítás előfeltételeinek a megváltozása, a következők szerint:

- Neolokalitás, azaz a szülői háztól független, térben elkülönült, önálló háztartáshoz és lakáshoz jutási igény megerősödése és elterjedése, ennek kulturális legitimálása (Mitterauer 2003).
- Az anyagi függetlenség és önállóság igényének növekedése és elterjedése a nőknél (is): Németországban a karrier, jó kereset a 25–35 éves nőknél már fontosabb, mint a családalapítás, de a többségük szeretné összeegyeztetni a munka és család világát (IfD 2011).
- A házasság (mint a családalapítás előfeltétele) és családalapítás opcióvá válása és ennek kulturális legitimálása, társadalmi elfogadása.
- Emocionális kritériumok alapján létrejött partnerkapcsolatok elterjedése.

Ezek a magatartási minták a fejlett nyugat-európai országokban (Írország kivételével) és az észak-európai országokban (főleg Svédországban és Dániában) jóval előbb jutottak érvényre és jóval előbb terjedtek el, mint a dél-európai országokban. Azt lehet tehát mondani, hogy a 60-as, 70-es években Európa-szerte a divergens fejlődés volt a jellemző (Surkyn és Lesthaege 2004).

Az élettársi kapcsolatok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedése

E korszakhoz köthető az élettársi kapcsolatok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedése. E folyamat során az észak-európai országokban először a házasság intézményének társadalmi elfogadottsága csökkent, ezt követően pedig bekövetkezett a házasságok számának jelentős visszaesése (Brüderl 2004; Glatzer 1998). A házasságon kívüli partnerkapcsolatok egy-két évtizeden belül társadalmilag legitimált opcióvá váltak. Dél-Európában viszont az élettársi kapcsolatok továbbra is kevésbé voltak elfogadottak (BMFSJ 2006; Huinink 2002).

A folyamatok a huszadik század első felének évtizedeiben divergensnek voltak, mert míg az északi és nyugati országokban ezekben az évtizedekben szinte ugrás-szerű változás volt megfigyelhető, addig a kelet- és részben a közép-, illetve dél-európai országokban a változás csak később és lassúbb ütemben következett be (tehát ennek következtében az „olló kinyílt”). Az elmúlt évtizedben azonban ez a folyamat az utóbbi országokban is felgyorsult (Billari és Kohler 2004; Billari 2005; BMFSJ 2006; Frejka és Sobotka 2008; Iacovou 2010), aminek következtében az Európa-szerte addig tapasztalt különbségek egyre inkább csökkentek.

A születések gyakoriságának visszaesése

További jellemző a termékenység (a születések gyakorisága) visszaesése (Frejka és Sobotka 2008; Testa 2006; Van de Kaa 1987, 2001, 2004), ami a hatvanas években

kezdődött, és először az északi, egy évtizeddel később a mediterrán országokra terjedt ki, ezt követően pedig a kelet-európai országok többségére is. Az észak-európai országokban viszont a nyolcvanas évek vége és a kilencvenes évek eleje között újra megnövekedett a termékenység. Megjegyezzük, hogy az utóbbi időben a legalacsonyabb termékenységi mutatókat Németországban találjuk (1. táblázat).

1. táblázat: Az egy nőre jutó gyerekszám az EU hat tagállamában 1960–2003 között

Országok	1960	1970	1980	1990	2003
Svédország	2,20	1,92	1,68	2,13	1,65
Dánia	2,57	1,95	1,55	1,67	1,72
Hollandia	3,12	2,57	1,60	1,62	1,73
Anglia	2,72	2,43	1,90	1,83	1,64
Franciaország	2,72	2,47	1,95	1,78	1,89
Németország	2,37	2,03	1,58	1,45	1,34

Forrás: BMFSFJ 2006: 21; Eurostat 2004:78

A fogamzásgátlás kulturális legitimálása, elfogadása és hatékony alkalmazása először a fejlett nyugat-európai országokban terjedt el. Kétségtelen, hogy a fogamzásgátló szerek és módszerek elterjedése és alkalmazása összefüggésbe hozható a 60-as éveket követően Európa-szerte tapasztalható csökkenő termékenységgel (BMFSFJ 2011; Castles 2004; Hakim 2000). A fogamzásgátló szerek általános elérhetősége lehetővé tette a racionális családtervezést, tehát a születések időpontjának és a gyerekek számának az eldöntését.

A termékenység csökkenése az európai országok többségében elsősorban a három- és többgyermekes családok arányának a visszaesését eredményezte (2. táblázat).

2. táblázat: A 100 nőre jutó gyermekszám az 1935-ben és 1960-ban született nőknél öt európai országban, az anya gyermekeinek száma szerint

Országok	Születési kohorsz	1 gyermek	2 gyermek	3 és több gyermek	Kohorsz-fertilitás
Németország	1935	26	60	130	216
	1960	22	65	78	165
Franciaország	1935	16	58	184	258
	1960	18	80	110	210
Anglia	1935	15	66	160	241
	1960	12	78	106	196
Hollandia	1935	10	64	176	250
	1960	16	82	87	185
Svédország	1935	16	84	105	205
	1960	15	80	110	204

Forrás: Birg 2001; BMFSFJ 2006: 20; Eurostat 2001

Nyugat-Németországban a 100 nőre jutó gyerekszám az 1935-ben született anyáknál 216 volt, akik közül 130-an három- vagy többgyermekes családban nőttek fel. Az

1960-ban született anyáknál a gyerekszám már csak 165 volt, közülük csak 78 gyerek nőtt fel három- vagy többgyermekes családban. A három- vagy többgyermekes családokban élő gyerekek száma az 1935-ben született anyáknál Franciaországban 121 volt, az 1960-ban született anyáknál 46. Angliában a megfelelő érték 107-ről 36-ra, Hollandiában 107-ről 36-ra, Dániában 58-ról 29-re esett vissza. Ezek a trendek Nyugat-Európában majdnem azonosak voltak, majd jelentős időbeni késleltetésekkel és eltérő ütembe folytak le a dél-, közép- és főleg a kelet-európai országokban. A nyugat-európai országokban a termékenység jelentős csökkenése már a hatvanas évek elején elkezdődött, a kelet- és közép-európai országban csak jóval később indult el és esett a termékenység az egyszerű reprodukciós szint alá. A termékenység csökkenése azóta ezekben az országokban szinte drasztikus ütemű (Billari és Kohler 2004; Billari 2005; Frejka 2008; Kreyenfeld és Martin 2011).

Az európai családfejlődés jelenlegi trendjei és regionális különbségei

Elmondható, hogy az első, de főleg a második demográfiai átmenet jellegzetes trendjei majdnem minden európai országban elterjedtek, ami az eddigi családfejlődési különbségek csökkenését eredményezte, tehát konvergens irányt mutatott.

A társkapcsolatok és a családalapítás dinamikája

A társkapcsolatok és a családalapítás dinamikájának elemzésénél az alábbi markáns trendeket szeretnénk kiemelni.

A társkapcsolatok dinamikája

A társkapcsolatok dinamikájának változását már a családalapítás előtti szakaszban is figyelembe kell venni, mert a családalapításhoz vezető utak (konstellációk) nagyon különbözőek egy országon belül, de még inkább európai összehasonlításban. Így például Németországban jelenleg a családalapító párok közel kilenc-tizede élettársi kapcsolatban él a családalapítás (azaz az első gyermek megszületése) előtt. Ezek arányszáma a dél-európai és kelet-európai országokban jóval alacsonyabb (Eurobarometer 2002–2003; Glatzer 1998; Huinink és Dirk 2007). Több országban megfigyelhető, hogy a családalapítás előtti társkapcsolatokra a „látogató kapcsolat” (*living apart together*) konstelláció jellemző, ám ugyanez vonatkozik a családalapítás utáni társkapcsolatokra is. A családalapítás időpontjában a következő együttélési formákat lehet megfigyelni: szingli életforma, „látogató kapcsolat”, élettársi, valamint házassági párkapcsolatok. Jellemző, hogy a családalapítás után a különélésből élettársi kapcsolat vagy házasságon alapuló társkapcsolat lesz, és ez hosszú ideig, gyakran az egyik fél haláláig megmarad. Más esetekben felbontják a házasságot vagy az élettársi kapcsolatot. Sok esetben a párkapcsolat felbomlik, szülői kötelezettségüknek azonban eleget tesznek a felek. Egyesek újra házasodnak, új családot

alapítanak. Más párok anélkül lesznek újra szülők, hogy összeházasodnának, némelyikük a következő családban az utólagos házasságkötés mellett dönt (Bastin 2012; Brüderl 2004; Burkart 1997; Grundmann és Hoffmeister 2009; Lichter és Graefe 2001; Schneider et al. 2001).

Továbbra is érvényes, hogy az emberek – és ez különösen vonatkozik a fiatalabb generációra – az egyes családtípusokban nem egymással összeegyeztethetetlen alternatívákat látnak, hanem olyan családi életformákat, amelyek az életúton egymással összeköthetők.

E gyorsuló és Európában egyre inkább elterjedő folyamat mellett is még mindig érvényes, hogy az európai országok többségében a családalapítók továbbra is azt a „kitaposott” tradicionális utat választják, amelyet a házasságkötésen alapuló, válás útján többnyire nem felbontott, nukleáris családként ismerünk (főleg a dél-európai országokban, Írországbán, de Németországban is). A nukleáris család mellett azonban most már nemcsak a nyugat-európai országokban, hanem Európa-szerte egyéb családszerkezeti formák is terjednek, így például az élettársi kapcsolatokon alapuló család, az egyszülős család, a válás utáni család, a mostoha család, a gyermeket adoptáló család stb. Ez a tendencia a családformák további horizontális differenciálódását eredményezi.

Elhalasztott családalapítás

Ha a családalapítás kritériumának az első gyerek megszületését tekintjük (attól függetlenül, hogy az anya házasságban, élettársi kapcsolatban vagy partner nélkül élt), akkor az elmúlt évtizedekre leginkább az elhalasztott családalapítás a jellemző (3. táblázat).

3. táblázat: A nők átlagos életkora az első gyermek születésekor az EU hat tagállamában

Születési kohorsz	Németország	Dánia	Spanyolország	Franciaország	Anglia	Lengyelország
1925–1944	23	24	26	24	24	22
1964–1974	26	28	30	28	29	24

Forrás: Huinink (2013)

Európa-szerte megfigyelhető, hogy a 25 éven aluli anyák részaránya alacsony, és egyre csökken. A 1964–74-es években született nők átlagosan 4-5 évvel később szülik meg első gyermeküket, mint az 1925–44-ben születettek. Ez érvényes Németországra, Dániára, Spanyolországra, Franciaországra és Angliára, de Lengyelországra és a többi kelet-európai országra már nem, ahol az 1964–74 között született nők átlagosan „csak” két évvel később szülik meg első gyermeküket (Huinink 2013).

A legújabb adatok szerint Németországban az anyák átlagban 28 évesek, amikor megszülik első gyermeküket. A főiskolát vagy egyetemet végzett nők átlagban már 33 évesek, mikor anyák lesznek (Zerle et al. 2012). A képzés időtartamának növeke-

dése, a későbbi munkavállalás, a megnövekedett igények, az anyasághoz és apasághoz kötődő magas elvárások, a megváltozott fogamzásgátló lehetőségek ugyancsak fontos tényezők.

A késői anyaság személyi és társadalmi következményei több országban – így Németországban, Ausztriában és Hollandiában – tudományos és politikai viták aktuális témái lettek. Vitatottak a késői anyaság kockázatai (egészségi, pszichológiai, anyagi problémák) és a társadalom szempontjából (demográfiai következmények, az egészségügyi ellátásban, a foglalkoztatási rendszerben) megjelenő következmények (Diederich 2012; Mills et al. 2011; Welde 2013; Wischmann 2012, 2013; Zerle et al. 2012; Zwifel et al. 2012).

A „családi fázis” időtartamának lerövidülése és a „posztcsaládi” életút meghosszabbodása
Az újonnan alapított családok (nemző családok) fennmaradása az alapítástól (első gyermek születése) egészen a felbomlásig (a gyerekek kiválnak a szülői háztartásból) egyre rövidebb ideig tart. A szülői életúton belül a „családfázis” lerövidülése először a nyugat-európai országokban volt megfigyelhető, de az utóbbi évtizedben majdnem minden európai országban erősödő tendenciaként jelentkezik. Dániában és Finnországban a családi életszakasz átlagosan a 27–28 éves korról kezdődik és 53–55 éves korban fejeződik be (tehát mintegy 27–28 évig tart). Spanyolországban még a 60 éven felüli szülők többsége is egy vagy több fiatal felnőtt gyermekével él közös háztartásban, a családi életszakasz évekkal meghosszabbodik az itt elterjedt „mamahotel” formájában gyakorolt együttéléssel.

A családfázis időtartamának lerövidülése főleg a csökkenő gyerekszám következménye. A családfázis rövidül azoknál a szülőknél, akiknek csak egy vagy két gyerekük van, még akkor is, ha a gyermekük/gyermekük később hagyja/hagyják el a szülői házat. Több gyermek esetén meghosszabbodik a család növekedésének (az első és utolsó gyermek születése közötti időszak) és a család zsugorodásának a szakasza (az első és az utolsó gyerekeknek a szülői háztól való leválása közötti időszakasz). A család növekedésének fázisa Németországban a 19. század közepén átlagosan 12 évre terjedt ki, ma ez az időszakasz átlagosan 3 évre csökkent (BMFSFJ 2006: 37). A 19. század közepén a család legfiatalabb gyermekének 15. születésnapján az anya további várható átlagos élettartama csak 6-8 év volt, manapság 35 év. A mai háromgyerekes dán anyák a harmadik gyermekük 15. születésnapján 47 évesek, és további várható élettartamuk 33 év (BMFSFJ 2006: 35; Imhof 1981). A „posztcsaládi fázis” éveit alapvetően megváltoztatták a szülők életútját, a nők és anyák szerepét. A családfázis rövidülési trendjét lefékezi ugyan az a körülmény, hogy az utóbbi időben a fiatal felnőttek később hagyják el a szülői házat, de az irányát nem változtatja meg. A családfázis nemcsak éveken kevesebb, hanem részaránya a szülők életútjára vetítve relatíve is rövidül. A modern európai társadalmakban a klasszikus családi életszakasz (a szülői háztartásban/ háztartásban gyermekekkel töltött együttélés) a szülői életút egyre rövidebb szakasza lett és lesz. Ezt követően egy „posztcsaládi” szülői

életszakasz lesz jelentős, ami az elért kortól függően rövidebb vagy hosszabb ideig tarthat – nemritkán hosszabb, mint a „családi fázis”.

A családformák sokfélesége és további pluralizálódása

Mielőtt rátérnék a családformák fejlődési trendjére, utalni kívánok arra, hogy a családok száma Európa-szerte (ha nem gyorsuló, de továbbra is) csökkenő tendenciát mutat.

A családformák pluralizálódása alapvetően a családszerkezetet, a családi életformákat alakító magatartásminták megváltozásával hozható összefüggésbe (Bliersbach 2007; Gullestad és Segalen 1997; Prskawetz et al. 2007; Sobotka és Toulemon 2008).

Családformák:

- a házasságon alapuló nukleáris (kis-) család
- az élettársi kapcsolatokon alapuló család
- az egyszülős család
- az újráházasodások nyomán kialakuló multinukleáris család (két vagy több nukleáris családból összetevődő, nem egy háztartásban élő család)
- „patchwork” család (amit magyarul „követő család”-nak nevezhetnénk)
- „living apart together” család („látogató kapcsolaton” alapuló család).

A családformák változatossága történelmi perspektívából nézve nem új keletű. Már a második demográfiai átmenet folyamán megfigyelhető volt, hogy a hagyományos nukleáris család körül kialakult (és újnak vélt) családformák egyre inkább elterjedtek, nagyobb súlyuk lett. Az ilyen jellegű változások – amelyek már a második demográfiai átmenet során először a nyugat-európai országokban jelentkeztek – bizonyos késleltetésekkel a többi európai országban is elterjedtek. E folyamaton belül új elem a kelet- és dél-európai országok felzárkózása a nyugat-európai trendekhez. Találhatunk azonban kivételt, így például Írországot, ahol a hagyományos nukleáris család dominanciája alig változott.

Azt lehet mondani, hogy a családformák pluralizálódása mellett Európában még mindig a tradicionális nukleáris család az uralkodó családi életforma. Ez különösen érvényes, ha ehhez a családtípushoz számítjuk az újráházasodáson és az élettársi kapcsolatokon alapuló családformákat is.

Az élettársi kapcsolatok az elmúlt évtizedben különösen Észak-Európában és Franciaországban terjedtek el, Svédországban részarányuk már meghaladja a házasságon alapuló partnerkapcsolatokat. Ezzel szemben Dél-Európában az élettársi kapcsolatok részaránya az elmúlt évtizedben csak lassan emelkedett vagy (alacsony szinten) stagnált. Franciaországban a 2001-ben született gyerekek 44 százaléká-

nak a szülei élettársi kapcsolatban éltek, Svédországban 55%, Norvégiában 50%, Dániában 45%, Finnországban 40%, Németországban 25%, Olaszországban 10% (BMFSFJ 2006: 23). Az északi országokban az élettársi kapcsolatok hosszú időtartamúak, ezzel szemben Németországban többségében csak átmeneti jellegűek (az élettársi kapcsolatban élők előbb-később többségükben megházasodnak, ha gyermekük születik) (BMFSFJ 2011; Glatzer 1998; Vaskovics és Rupp 1995).

A családformák sokféleségének pluralizálódása az észak- és a nyugat-európai országok többségében befejezett folyamatnak tekinthető. A dél- és kelet-európai országokban a követő családok (mozaikcsaládok), a multinukleáris családok és az élettársi kapcsolatokon alapuló családok, a „látogató kapcsolaton” (*living apart together*) alapuló családok további elterjedése még folyamatban van (Beck-Gersheim 2009; Kapella et al. 2009; Kreyenfeld és Martin 2011).

Ha a pluralizálódás fogalma alatt új, a múltban nem létező családformák kialakulását és ezek elterjedését értjük, akkor történeti összehasonlításban két új családkonstellációt nevezhetünk meg: *a)* az azonos neműek párkapcsolatán alapuló, és *b)* a heterogén inszemináció útján létrejött családokat. Ezeket a konstellációkat az alábbiakban nem a minden európai ország részletes adataival történő átfogó áttekintés igényével, hanem legjellemzőbb formáinak megnevezésével csak a kiválasztott országok példáján, röviden vázolom.

Az azonos neműek párkapcsolatán alapuló család intézményesítése eltérő az egyes európai országokban abban a tekintetben, hogy az azonos nemű párok a házaspárokhoz képest azonos vagy kevesebb joggal és kötelezettségekkel rendelkeznek. Az azonos neműek jogviszonyának kérdése az elmúlt években Európa-szerte heves vitát váltott ki, és eltérő jogszabályok születtek. Lengyelország alkotmánya például kifejezetten tiltja az azonos nemű párok közötti kapcsolat jogi intézményesítését (bejegyzett élettársi kapcsolat vagy házasság formájában). Ezzel szemben például Horvátország és Olaszország az azonos nemű párokat nem jogi aktussal létrejött élettársi kapcsolatként ugyan elismeri, de nem biztosít nekik a házassághoz hasonló jogokat. Az azonos nemű párok például házasságot köthetnek Dániában és Angliában.

Angliában, Csehországban, Finnországban, Írországon, Magyarországon, Németországban és Svájcban a bejegyzett élettársi kapcsolat a legelterjedtebb (*civil partnership, eingetragene Partnerschaft*). A bejegyzett élettársi kapcsolat intézménye az élettársi kapcsolathoz hasonlítva több jogot biztosíthat (például a vagyoni jog, az öröklés, az adózás, a tartás, a lakáshasználat és az örökbefogadás kérdéseinek szabályozásánál), de a házassághoz kötődő jogkövetkezményeknek csak egy részét biztosítja.

Nehezebb kérdés az azonos nemű párok gyermekvállalása, különösen a nem biológiai szülő és a gyermek(ek) közti kapcsolat törvényi szabályozása, az azonos nemű pár mindkét tagjának törvényes szülőként való elismerése. Vitatott, hogy miként jöhet létre a törvényesen elismert szülő-gyermek viszony a gyermek és a nem biológiai szülő között, amely az örökbefogadás mellett a biológiai szülő azonos nemű

partnerének elismerő nyilatkozata alapján is lehetséges. (Erre jelenleg Belgiumban, Dániában, Izlandon, Hollandiában, Norvégiában, Svédországban, Angliában, Spanyolországban, Finnországban és Németországban van lehetőség.) Hevesen vitatott, hogy az azonos nemű párok örökbe fogadhatnak-e gyermeket, és így egy társadalmilag elismert és legitimált családot képezhetnek (alapíthatnak), ha az azonos nemű pár egyik tagja sem biológiai szülője a gyermeknek (a magyarországi példát Takács Judit és Szalma Ivett [2013] tanulmánya írja le részletesen).

Európában az azonos nemű párkapcsolatokon alapuló családok elterjedése (német nyelvterületen: *Regenbogenfamilien*) meglehetősen ritka, Németországban a számukat 6000–7000-re becsülik. Az ilyen családokban nevelkedő gyermekek számát 9000–13 000-re, az azonos nemű élettársi kapcsolatokon alapuló családokban élő gyermekekét 30–35 000-re becsülik (Rupp és Dürnberger 2009; Wegener 2005).

A *heterogén inszemináció útján létrejött családok* jellegzetessége az, hogy a nevelő szülők nem azonosak a genetikai apával vagy/és anyával, akiknek a törvény bizonyos feltételekhez kötött anonimitást biztosít (az anya esetében a „béranyának” vagy „dajkaanyának”). Az anonim mesterséges megtermékenyítés során a spermadonor személye a legtöbb esetben ismeretlen, vagy anonimitása védett. Leginkább vitatott a spermadonor (a genetikai/biológiai apa) szerepe (joga, kötelezettsége). Probléma főleg akkor adódik, ha a biológiai apa (vagy a béranya/dajkaanya) részt szeretne venni a gyermek nevelésében, vagy ha az anya kötelezni szeretné a genetikai/biológiai apát gyermektartás fizetésére, vagy ha a gyermek biológiai/genetikai származását akarja tisztázni (aminek a lehetőségét Németországban törvény biztosítja). Érvelni lehetne, hogy ez a családi konstelláció nem új, hiszen minden házasságon kívül nemzett és született gyermek esetében hasonló kérdések merülnek fel. Történelmi összehasonlításban újnak tekinthető, ha a spermadonor személyét még az anya sem ismeri; új az is, hogy ma a biológiai származást genetikai vizsgálatok útján kizárólagos biztonsággal lehet megállapítani. Új a „béranyaság” vagy „dajkaanyaság” lehetősége is.

A béranyaság intézménye például Angliában és Belgiumban elfogadott mint a meddőség megoldási lehetősége, ám tiltott az anyagi ellenszolgáltatás. A leghevesebben vitatott kérdés az, hogy a megszületett gyermeknek ki az anyja. A legtöbb európai országban a jogi szabályozás azt a személyt tekinti anyának, aki kihordja és megszüli a gyermeket. Ha a megtermékenyített petesejt egy másik nőtől származik, akkor a megszült gyermeknek két anyja van: a szülő anya és a genetikai anya. Ezt a konstellációt a jogszabály ezekben az országokban nem ismeri el legalizált családi formának, és megoldásként a szülő nőt definiálja a gyermek „biológiai” és jogilag elismert anyjának, attól függetlenül, hogy a gyermeket melyik „anya” neveli fel. Az ebből adódó problémákat az örökbefogadás vagy szerződéses lemondás próbálja megoldani. Nem ismert, hogy ez a konstelláció milyen gyakran fordul elő az egyes európai országokban, mert az esetek többsége titkolt.

Társadalmi modernizáció, a szülői szerep szegmentálódása és a családformák pluralizációja

A szülői szerepek sokfélesége: részleges szülői szerepek kialakulása és elterjedése

A következőkben a családfejlődés olyan összefüggéseivel foglalkozom, amelyeket a szakirodalom csak az utóbbi években tematizál, és amelyeket csak egy-egy európai országban végzett empirikus kutatások adataival lehet alátámasztani. A szakirodalom már két évtizeddel ezelőtt felhívta a figyelmet (Gross és Honer 1990; Hoffmann-Riem 1989; Kettner 2001; Wallisch 1987) a biológiai és normatív szülői konstellációk egyre gyakoribb szétválására. A biológiai értelemben vett szülői mivoltot a vérrokonság elve alapozza meg. Amíg ezt a fajta szülőitípust a nemzés és a szülés teszi a tulajdonképpeni biológiai szülővé, addig a társadalmi normák szerinti szülői szerepet a normatív kötelességek és jogok felvállalása jellemzi. A biológiai és a normatív szülői szerep radikális szétválasztásának tipikus példája az örökbefogadás, illetve az elvált szülők kapcsolata gyermekeikkel. Ezt példázza a megözvegyülést követő újráházasodás esetén a gyermeknek az új férj által történő adoptálása is.

A szakirodalom nemrégiben kezdett el foglalkozni a biológiai értelemben vett és a társadalmi normák szerinti szülői szerepek elválasztásának egy másfajta módjával is: a „heterogén inszemináció” útján létrejött anyaság vizsgálatával. A reprodukciós technikák alkalmazásával még a természetes megtermékenyülésen alapuló anyaság (részleges anyaság) és apaság (részleges apaság) is radikálisan szétválasztható biológiai értelemben vett és társadalmi normák szerinti szülői szerepekre. Erre vonatkozóan – egy korábbi tanulmányomra utalva (Vaskovics 2000b, 2009, 2011) – négy részleges szülői szereptípust különböztet meg: biológiai szülőség (biológiai értelemben vett szülői szerep), genetikai szülőség (genetikai értelemben vett szülői szerep), törvényes szülőség (jog szerinti szülői szerep) és nevelőszülőség (normatív szülői szerep).

A biológiai értelemben vett szülői szerep szempontjából – mint már említettem – a vér szerinti rokonság a meghatározó (Segalen 1990: 68).

A társadalmi normák szerinti szülői szerepkör szempontjából a nevelőszülőség elvállalása a meghatározó. A mai európai társadalmakban általánosságban még igaz, hogy a biológiai és a nevelő szülők a családok többségében egyazon személyek (vér szerinti anya és vér szerinti apa), de egyre gyakrabban fordul elő, hogy egy gyermeknek a biológiai szülője és a nevelő szülője különböző személy.

Annak érdekében, hogy az európai társadalmakban a szülői szerep újonnan keletkezett sokszínűségén el tudjunk igazodni, különbséget kell tennünk a társadalmi normák szerinti (nevelő szülőség) és a jogi értelemben vett szülői szerep (törvényes szülőség) között is. Ha a jogi értelemben vett apán azon férfit értjük, aki egy gyermeknek (legtöbb esetben a saját gyermekének) törvényesen elismert apja (legyen ez házasság vagy adoptálás útján), akkor feltételezhetjük, hogy ez az apa a társadalmi normák szerinti apa szerepét is betölti, aki a gyermek létfenntartásáért és neveléséért teljes mértékben vagy legalábbis részben felelős. Ám a törvényes apa és a nevelő apa szerepét adott időben egyszerre két férfi is betöltheti.

A *biológiai* és a *genetikai* értelemben vett szülői szerep megkülönböztetésére a mesterséges megtermékenyítés lehetősége óta van szükség. A biológiai értelemben vett szülői szerep fogalma akkor válik kérdésessé, ha a megtermékenyítés egy idegen férfi hímivarsejtjével történik, vagy ha a megtermékenyített petesejtet egy másik nő méhében ültetik vissza a kihordás idejére. A szakirodalom ekkor „megosztott biológiai anyaság”-ról beszél. Ebben az esetben a genetikai és biológiai (és a szülői jogokkal rendelkező) anya nem ugyanazon személy.

A szegmentálódás még akkor is fontos szerepet játszik, amikor mind a négy szerep azonos időben, azonos személy által kerül betöltésre (anya vagy apa), amit eddig a „normális” konstellációnak tekintettünk. Napjainkban már Európa-szerte megfigyelhető az említett szegmensek és szerepek (biológiai, genetikai, törvényes és nevelő szülőség) egymástól való szimultán, illetve fokozatosan történő szétválása, a részleges szülőség kialakulása.

Az életút és a szülői szerepek konstellációja

A különböző szülői konstellációkból adódóan különböző családtípusok jöhetnek létre. Ezek száma attól függ, hogy a szülői szerepeket illetően milyen változások adódnak egy nő, illetőleg egy férfi életútja során. Erre példa a válás, özvegyülés, vagy egy új partnerkapcsolat, újraházasodás, örökbefogadás, illetőleg a heterológ inszemináció. Az életút során többször is változhat a szülői szerep, például egy válás következményeként az apa megtagadja vagy elveszíti a gyermeke feletti jogi és nevelő apai szerepét. Példaként megemlítem, hogy egy többgyermekes anya, illetőleg apa minden egyes gyermeke esetében más-más szülői szerepkört, részleges szülői szerepet is gyakorolhat.

Az európai országok többségében már a közeljövőben is a következő trendekkel kell számolni:

- a szülői szerep területén az erősödő szegmentálódás folyamatával, a biológiai, genetikai, a törvényi és nevelő szülőség egymástól való különválásával, illetve a részleges szülői szerepek növekvő elterjedésével,
- a részleges szülői szerepek együttállásának növekvő variációjával (mind szimultán-szituatív, mind pedig szukcesszív szempontból): az egyes szerepek együttállását tekintve (egymásmellettiesség), az életúton belüli fellépést illetően (egymásutániság),
- az ideiglenes (részleges) szülői szerepek növekvő elterjedésével és a részleges szülői szerepek individuális és társadalmi jelentőségének növekedésével,
- a vérrokonsági viszonyoknak, mint a család összetartó (családkonstituáló) erejének csökkenő jelentőségével,
- a reprodukciós triád egyre gyakoribb szétválásával. Egyre több gyermek nevelkedik nem biológiai/nem genetikai szülőknél,
- a szülői szerepkör szegmentációja következményeként a) a rokonsági

kör kiszélesedésével, b) ennek összetételének növekvő variabilitásával és c) az anya-gyermek diád erősödő dominanciájával.

Az itt tematizált szülői szerep változó konstellációja Németországban jelenleg a családok kb. negytizedére jellemző (Feldhaus és Huinink 2011; Lois és Kopp 2011; Zartler és Berghammer 2013).

Empirikus kutatások arra utalnak, hogy ilyen jellegű változások ellenére is a családok többségében a szülői szerep az életút során stabil marad. Ez jellemző például Németországra, ahol a családok több mint a felében az első gyermek születésének az időpontjában gyakorolt szülői szerep megegyezik a családfázis végén jellemzővel, tehát a szülői szerepek hosszú ideig nem változnak.

A német „Panel Analysis of Intimate Relationships and Family Dynamics” (*parfam*) vizsgálat reprezentatív adatai szerint a 18 éven aluli gyermekek nevelő szüleinek 75%-a biológiai szülő (Feldhaus és Huinink 2013). A „parfam” kapcsolat- és családpanel 2008-ban indult reprezentatívan kiválasztott 12 402 megkérdezett személlyel (három születési kohorsz tagjait vették be a mintába: 1991–93, 1981–83, 1971–73). A Fertility and Family Survey (1995/96) és a Generations and Gender Survey (2008/9) adatai szerint Ausztriában a szülők válása utáni 8. évben a gyermekek 50%-ának az anya egy új partnerkapcsolatával kell számolnia, ezek közül minden hatodik gyermek a szülők többször változó partnerkapcsolatát éli meg (Zartler és Berghammer 2013).

A szülői szerep változásai csak longitudinális kutatások adatai alapján mérhetőek, az ilyen jellegű európai összehasonlító kutatások eredményeire azonban még várni kell.

A szülői szerepekre vonatkozó trendek:

- A fent említett négy szülői szerepet a családfázis végéig szinkronban gyakorolók arányának csökkenése, illetve az olyan apák és anyák arányának növekedése, akik a családfázis folyamán „csak” részleges szülői szerepet látnak el ugyanabban a konstellációban (Lois és Kopp 2011).
- Azon szülők részarányának a növekedése, akik életútjuk során a részleges szülői szerepet változó konstellációban gyakorolják, illetve több gyermek esetében különböző részleges szülői szerepet látnak el (Feldhaus és Huinink 2011).

A gyermekre vonatkozó trendek:

- Eltérő gyermekhelyzetek, ill. különböző „gyermekségtípusok” (*Kindschaftstypen*) létrejötte és elterjedése (Alt és Lange 2011). Növekszik a nem biológiai és nem genetikai szülők által nevelt gyermekek aránya (tehát vagy csak az egyik szülő vér szerinti, vagy egyik sem) (Lauterbach 2011; Schneewind és Walper 2008; Zartler és Berghammer 2013).
- Növekszik azon gyermekek részaránya, akiket a teljes családfázis során

különböző részleges szülői szerepet (szerepeket) betöltő szülők nevelnek (Thomson 2004).

- Az olyan gyerekek részarányának növekedése, akik életútja során (szimultán vagy szukcesszív) több apja vagy anyja volt/van, akik velük szemben csak részleges szülői szerepet gyakorolnak (Alt és Lange 2011).
- A részleges szülői szerep időben változó együttállásának eredményeként a gyerekek rokonságába egyre több (és változó) felnőtt kapcsolódik be (nagy-néni, nagybácsi, nagymama, nagypapa) (Lauterbach 2011; Steinbach 2010).
- A nyugat-európai országokban egyre nő azon gyerekek száma, akik tisztázni kívánják tényleges genetikai származásukat, s főleg azok száma, akik „Ki az én vér szerinti apám” (vagy „Ki az én vér szerinti anyám”) kérdésekre bírósági úton keresik a választ, az európai országok különböző jogrendszerének keretei között.

A gyermekszám alakulása és a gyermekekkel töltött idő

A jelenleg tapasztalható gyermekvállalási trend eredményeként a természetes reprodukció Európa-szerte az egyszerű reprodukciós szint alá csúszott (Billari és Kohler 2004; Billari 2005; Kohler et al. 2006). A fertilitási ráta az utóbbi években 1,2–1,6 között mozog (a legalacsonyabb Romániában, Csehországban, Lengyelországban, valamint magasabb Finnországban, Belgiumban, Hollandiában) (Kohler et al. 2006).

Ez a trend – az egyes országokban időben eltérő módon – elsősorban a három- vagy többgyermekes családok részarányának drasztikus visszaesésével jár együtt, miközben a gyermektelenek hányada növekvő. Ahol a három- vagy többgyermekes családok részaránya alacsony, ott a fertilitási ráta is alacsony, de itt kivételre is kell utalnunk, így például Magyarországon a három- vagy többgyermekes családok részaránya az utóbbi években nem csökkent (sőt gyarapodott), miközben a népesség-szám csökkent (lásd Harcsa István tanulmányát ebben a kötetben).

A gyermektelenség ugyan egyre inkább elterjed az európai országokban, de nem ez a fő oka a csökkenő termékenységnek. Németországban az 1960-ban született nők 26 százaléka maradt gyermektelen, az 1966-ban születetteknel ezek részarányát 29%-ra becsülik (Kreyenfeld és Martin 2011). A gyermektelen nők arányszáma Angliában, Ausztriában, Finnországban és Svájcban is magas. Ezzel szemben különösen a kelet-európai országokban a gyermektelenek részaránya a 80-as évekig alacsony (10–15%) volt, de a fiatalabb korosztályoknál pl. Lengyelországban, Romániában már a gyermektelenek arányszámának növekedése tapasztalható (Max Plank Institut für demografische Forschung 2005). Ezeknek az összefüggéseknek a megítélésénél azt is figyelembe kell venni, hogy a gyermektelenség nem új jelenség. A gyermektelenek részaránya házasságkorlátozások, gazdasági krízisek, háborúk következtében már a 20. század első negyedében is – több nyugat-európai országban – magas (becslések szerint kb. 20%) volt. Új vonás viszont, hogy a gyermekte-

lenség mint életforma szabadon választható és kulturálisan legitimált opcióvá vált. Az európai országok többségében, különösen a nyugat-európai országokban, egyre nő azok részaránya, akik az életút tervezésénél és alakításánál a gyermektelenséget választják. E trend elsősorban a magasabb képzettséggel rendelkező nőkre és férfiakra jellemző (Kreyenfeld és Martin 2011). Egyes szerzők a gyermektelenséget egy a jövőbe mutató tipikus európai fertilitási mintának (*childless societies*, a „gyermektelenség kultúrája”) tekintik (Sobotka 2004; Ruckdeschel et al. 2004). Nézetem szerint egy polarizálódási folyamat alakul ki, aminek következtében a modern társadalmakban a gyermektelenek és a „gyermekorientált” társadalmi csoport között életstílusbeli, anyagi, valamint a társadalmi részvételt érintő egyenlőtlenségek keletkeznek, függetlenül attól, hogy a gyermektelenség akaratlagos, vagy nem tervezett életút formájában jelentkezik. Az akaratlagos gyermektelenség elterjedése alacsonyabb, mint a tényleges gyermektelenségé. Magyarországi kutatásokból (Szalma és Takács 2012) az derül ki, hogy elhanyagolható azok aránya, akik tudatosan nem szerettek volna gyermeket. A tényleges gyermektelenek között azok arányszáma magas, akik gyermeket akartak, de a legkülönbözőbb okok miatt nem lett gyermekük.

Megemlíthető, hogy azoknak a ténylegesen gyermektelen nőknek a részaránya, akik gyereket szerettek volna, de végül mégis gyermektelenek maradtak, szintén magas a nyugat-európai országokban, az átlaguk 40–50% között mozog (Konietzka és Kreyenfeld 2009). A férfiak körében magasabb azok arányszáma, akik nem akarnak gyereket, mint a nőknél. Egy 2007-ben végzett német kutatás adatai szerint a 30–44 éves férfiaknál ezek arányszáma 28%, a hasonló korú nőknél „csak” 20% (Bosch Stiftung 2006).

A családi kohézió aspektusai

Értékek, attitűdök

A párkapcsolattal, gyermekekkel, családdal, nemi szerepekkel kapcsolatos értékek és attitűdök a családi kohézió fontos dimenzióit képezik. Az attitűdöknek, hasonlóan a partneri és családi magatartásokhoz, társadalmanként különböző kulturális, gazdasági, jogi és politikai kontextusai vannak, amelyeknek európai szintű vizsgálata a társadalomtudományok fontos feladata. A tanulmány ezekkel az összefüggésekkel nem foglalkozik részletesen (lásd Murinkó Livia tanulmányát ebben a kötetben), itt csak összegezve utalok a domináns trendekre és regionális különbségekre. Részletesebben kitérek viszont a posztadoleszcenciának és a családi transzfertárgyaltatásoknak a családi kohézióval való összefüggéseire és jelentőségére.

Már az első demográfiai átmenet folyamán megfigyelhető volt, hogy a gyermek a szülők számára egyre inkább emocionális (és nem anyagi) értéket jelent. Ez a trend jellemző volt a második demográfiai átmenet folyamán is, de a nők életútjának tervezésénél a gyermekvállalás és a családalapítás mellett más életszférák fontossága

is növekedett (képzés, foglalkoztatottság, szabadidő, anyagi függetlenség és jólét), amelyek a gyermekvállalás szempontjából egyre inkább konkurenciát jelentettek. A nők nagyobb része az elmúlt évtizedekben az „adaptációs életút” koncepcióját követve egyensúlyt keresett és keres a gyermekvállalás (családalapítás), foglalkoztatottság, szabadidő és az egyéni autonómia között. Az e koncepciót követőket Hakim (2000, 2001) Európában 60–70 százalékra becsüli (különösen elterjedt ez a minta az észak- és nyugat-európai, a legkevésbé a kelet-európai országokban). Ha a társadalmi környezet ezt megnehezíti vagy megakadályozza, akkor a nők nagy részének egyetlen választása van életútja alakításánál: gyermekvállalás/családalapítás, vagy (magas) iskolai végzettség/munkavállalás. Akik ilyen társadalmi feltételek között is a gyermekvállalás/családalapítás mellett döntenek, Európa-szerte csak ritkán csúsznak a négyötöd szintje alá. A szülőiséggel kapcsolatos normák, kötelezettségek és elvárások kölcsönös partneri elvárások lettek, amelyek különösen az észak- és nyugat-európai országokban a családi kohézió fontos dimenzióját képezik. Az e téren tapasztalható országok közötti különbségek az utóbbi évtizedben csökkentek, ezért a közeljövőben konvergens fejlődési trend várható.

Vitatott kérdés, hogy az utóbbi évtizedekben a szülők Európa-szerte kevesebb időt töltenek-e a gyermekeikkel. Az Eurostat (2004) adatai arra utalnak, hogy ez nem így van. Ugyanezt bizonyítják Sandberg és Hofferth (2001) kutatásai is. Finn, svéd, angol és francia anyák hat éven aluli gyermekeik gondozásával naponként átlagban 2–2,5 órát töltenek, tehát nem kevesebbet, mint a 90-es években. Az anyák minden vizsgált országban átlagban több időt töltenek a gyermekeikkel, mint az apák (Eurostat 2004: 66–68). A finn anyák hetenként 55 órát töltenek el 2–5 év közötti gyermekeik gondozásával (Bittmann 1999). Az észak-európai országokban a foglalkoztatott anyák sem töltenek lényegesen kevesebb időt gyermekeikkel. Ez azzal magyarázható, hogy ezekben az országokban az anyák jelentős része részidős munkát végez (BMFSFJ 2006). Ám akkor is több időt töltenek a gyermekgondozással, mint az apák, ha teljes időse foglalkoztatottak (Eurostat 2004: 77). Ezekből a kutatásokból azt a következtetést lehet levonni, hogy gyermekekkel töltött idő Európa-szerte továbbra is a családi kohézió egyik legfontosabb dimenzióját képezi. Ez a következtetés még akkor is fenntartható, ha figyelembe vesszük, hogy az idézett kutatások leszűkítve csak a célzott jellegű gyermeknevelési és -gondozási feladatokra töltött időt veszik figyelembe (amit Harcsa István az itt közölt tanulmányában egyoldalú megközelítésnek minősít, utalva arra, hogy a gyermekekkel töltött időt a napi tevékenység egészébe beágyazva kell vizsgálni).

Társadalomtudományi kutatások már a hetvenes évek kezdetén bizonyították, hogy a párkapcsolat az egyéni életút szempontjából Európa-szerte különös megbecsülésnek örvend, függetlenül a párkapcsolat intézményesítésének formájától (házasság, élettársi kapcsolat, látogató kapcsolat). Minden életforma közül a párkapcsolatot tartották a nők és férfiak, fiatalok és idősek egyaránt a legfontosabbnak (80–90%). A párkapcsolatok szubjektív fontossága azóta nem változott. Változás

csak abban látható, hogy – egy konvergens trendet követve – időközben eltűntek vagy csökkentek az európai országok közötti különbségek.

E kutatások ugyancsak évtizedek óta jelzik, hogy a partnerkapcsolatokhoz kötött kölcsönös elvárások fokozatosan növekednek, amit többen a partnerkapcsolatok idealizálásaként interpretálnak. A partnerkapcsolat eszményképe – különösen a fiatalabb korosztályoknál – nem, vagy csak nehezen teljesíthető elvárásokat tartalmaz, amelyeknek a felek nem tudnak megfelelni, és ez gyakran a partnerkapcsolatok felbomlásához vezet (Kamarás et al. 2005).

Nyugat-Németországban a 40–45 évesek 28 százaléka él partner nélkül (Kelet-Németországban 32 százalék) (Statistisches Bundesamt 2011). A jó és stabil partnerkapcsolat elvárása az elmúlt évtizedek folyamán Európa-szerte a családalapítás egyik legfontosabb előfeltétele lett. Többek között ezzel magyarázható, hogy a családalapítás időben kitolódik vagy elmarad. Németországban különösen a fiatal férfiaknál nő azok részaránya, akik nem hajlandók a családalapítás felelősségét vállalni. A 18–39 éves férfiaknál ezek arányszáma 2003-ban 34% volt, 2006-ban már 43%. A 18–39 éves nőknél a megfelelő arányszám jóval alacsonyabb, és 2003–2006 között nem változott (BAT-Stiftung 2013). Különösen a magasabb iskolázottságú férfiaknál csökken a családalapítással kapcsolatos felelősség vállalása, a BAT-Stiftung (2006) felmérése szerint ezek körében már 50% felett van a megfelelő érték.

Családi szolidaritás: a családi kohézió egyre jelentősebb dimenziója

Bengston (2001) szerint az intergenerációs szolidaritásnak több dimenzióját kell megkülönböztetni: a családtagok közötti interakciókat, a transzfertszolgáltatásokat, a családtagok közötti érzelmi kapcsolatokat, a közös értékeket és attitűdöket és a normák által szabályozott összetartozási tudatot. A következőkben a családi szolidaritást a transzfertszolgáltatások esetében vizsgálom.

A posztadoleszcencia és a családi transzfertszolgáltatások összefüggései

Transzfertszolgáltatások alatt azokat a kölcsönös segítségnyújtási és támogatási formákat értem, amelyek az erőforrások rendelkezésre bocsátásával a rászoruló kitűzött céljainak elérését szolgálják. Ez különböző módokon valósulhat meg: például pszichoszociális, háztartási vagy munka jellegű támogatás, pénzügyi segítség. Az ilyen transzfertszolgáltatásokból bizonyos intenzitás és rendszeresség esetén a család tagjai között stabil kapcsolatok alakulnak ki, amelyek a generációs és a családstruktúra egyre fontosabb elemének bizonyulnak. Itt csak azokra a transzfertszolgáltatásokra térek ki, amelyeket a különböző generációkhoz tartozó családtagok egymás számára nyújtanak, különös tekintettel azokra a szolgáltatásokra, amelyeket *a)* a szülők nyújtanak gyermekeik számára, ill. *b)* a felnőtt gyerekek az idősebb szülők számára.

Először a szülőtől a gyermek felé irányuló transzfertszolgáltatásokra térek ki, tehát azokra az anyagi támogatásokra, illetve a munka és háztartási jellegű szolgálta-

tásokra, amelyeket a szülők felnőtt korú gyermekeik (19–29 év) számára nyújtanak. Ezek a családon belüli transzfertárgyaltatások a felnőtt korú gyermekek szülői háztól való leválása után is jelentősek (Bengston 2001; Börsch-Supan et al. 2009; Hank 2007). A családon belüli intergenerációs transzferkapcsolatok különböző tényezőktől függenek: képzettségtől, keresettől, foglalkozási pozíciótól, állami transzfertárgyaltatásuktól, lakáspiaci helyzetétől stb.

Európa-szerte egyre több gyerek függ nagykorúságának elérése után is a szülői támogatástól (és/vagy az állami juttatásuktól). Ebből kifolyólag (új) elvárások jelennek meg a szülői magatartással kapcsolatosan is, amelyek alól a szülők nem tudják, ill. nem akarják kivonni magukat (Vaskovics 1997a). A nagykorúságot elért gyermekek a szülői házat elhagyva részben még nagyobb anyagi kötelezettséget rónak a szülőkre, mint korábban, például ha a gyerek egyetemi tanulmányai miatt hagyja el a szülői otthonot, akkor az további megélhetési költségeket eredményez, főleg akkor, ha a családban több gyerek van. Németországi kutatási eredmények alapján megállapítható, hogy egyre több fiatal felnőtt egyre hosszabb ideig marad anyagiilag függő viszonyban a szüleitől, amit a meghosszabbodott képzési idő, az elhúzódo munkába állás, a munkanélküliség és a képzési feltételek megváltozása stb. határoz meg (Vaskovics 1997a, 1997b). Németországban a felnőtt gyermekek több mint a fele rendszeresen kap anyagi juttatásokat a szülőktől (Kotte és Volker 2011). Olyan szolgáltatásokról van itt szó, amelyeket a szülők gyakran csak a saját érdekük háttérbe szorításával képesek nyújtani, s amelyeket a fiatal felnőttek is nagyon jelentősnek és részben egzisztenciálisan is fontosnak tartanak a saját szempontjukból. A 65 éven felüli szülők 28%-a pénzzel, 20%-a anyagi javakkal, 20%-a háztartási munkákkal, unokák felügyeletével segíti felnőtt gyermekeit, továbbá hétszer annyi pénzüsszeget adnak gyermekeiknek, mint amennyit tőlük kapnak (BAT-Stiftung 2003). A „Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe” (SHARE) adatai szerint európai átlagban a szülők egynegyede anyagilag rendszeresen támogatja (felnőtt) gyermekeit (Dániában és Svédországban 30% a megfelelő érték).

Csak megemlítem, hogy az anyagi támogatás mellett a szülők a gyermekeiket pl. háztartási munkáknál (Attias-Donfut 1995) és ügyintézésnél segítik. Ha (felnőtt) gyermekük még otthon lakik, akkor a „mamahotel” legkülönbözőbb formájában segítik őket (Hank és Buber 2009; Ruckdeschel et al. 2006; Yi és Farrell 2006).

Jelentős az unokákkal való foglalkozás is, felügyeletük és gondozásuk (Adam, Mühling és Förster 2014). Európai átlagban a nagymamák 60%-a, a nagypapák 50%-a az év során rendszeresen részt vesz az unokák felügyeletében. Az ilyenfajta segítség a dél-európai országokban a leggyakoribb, ahol a nagyszülők 40%-a hetenként vállalja az unokák felügyeletét.

Az idősödő szülőknek nyújtott támogatás

Széles körben elterjedt szülői elvárás, kívánság és remény, hogy segítségre és gondozásra szorulás esetén a saját gyermekükre támaszkodhassanak. Ez az elvárás

a felnőtt gyermekek gyermek szerepében tükröződik, és kulturálisan a szülőkkel szembeni normatív kötelezettségben gyökerezik. A szülők szemszögéből nézve nem annyira jogokról, mint inkább kívánságokról, reményekről van szó, a társadalmi elvárásoknak, értékeknek és szokásoknak megfelelően. Számtalan utalással találkozhatunk a szakirodalomban arra, hogy az idősebb, segítségre és gondozásra szoruló szülők a segítséget valóban elsősorban saját gyerekeiktől kapják (BMFSFJ 2006; Brüderl 2004).

A „pairfam” reprezentatív adatai szerint Németországban a felnőtt gyermekek több mint kétharmada különböző formában támogatja segítségre szoruló szüleit (Kotte és Volker 2011). A BAT-Stiftung (2003) vizsgálata szerint Németországban minden negyedik 29 éven aluli fiatal felnőtt különböző hétköznapi munkával (háztartási munka, bevásárlás, ügyintézés, ápolás stb.) és rendszeresen anyagi juttatásokkal is támogatja szüleit.

A Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe (2004) adatai szerint Dániában és Svédországban a szülők fele, Németországban a segítségre szoruló szülők 80%-a kap rendszeresen segítséget a gyermekeitől (Haber Kern és Szydlik 2008).

Németországban az ápolásra szoruló szülők 70%-a családtagoktól kapja a segítséget (Blinkert és Klie 2004; Höplinger et al. 2005). A dél-európai országokban, de Svédországban is, minden második ápolásra szoruló szülőt a gyerekei és hozzátartozói látnak el (Sundström 2006).

A már idézett „pairfam” kutatás összegezve megállapítja, hogy a fiatal felnőttek és szülei közötti kapcsolatokban nem a konfliktusok dominálnak, hanem a kölcsönös családi szolidaritás.

Az 50 éven felüli szülők és felnőtt gyermekeik közötti kapcsolatokat figyelembe véve az európai országok két kategóriába sorolhatók: *a)* az Észak- és közép-európai országok, ahol a szülők és legalább egy felnőtt gyermekük lakóhelye között a távolság kevesebb mint 25 km (tehát könnyen elérhető távolságban laknak). Ezeknek a szülőknek a részaránya Németországban, Franciaországban és Svájcban 50%, Dániában, Hollandiában és Svédországban 60%. Ebben a csoportban a szülők 54–62%-a hetenként legalább egyszer összeköttetésben áll a gyermekével/gyermekeivel. *b)* Még szorosabbak a kapcsolatok a dél-európai országokban, így többek között Görögországban és Spanyolországban, ahol a szülők 55–63%-a lakik egy fedél alatt legalább egy felnőtt gyermekkel, s akiknek többsége (60%) naponként kerül kapcsolatba a gyermekével (Hank 2007).

A „pairfam” kutatás szerint Németországban a szülői háztól levált fiatal felnőtteknek 80 százaléka hetenként legalább egyszer kapcsolatba lép az anyjával, és több mint kétharmada ennél is szorosabb kapcsolatokról számol be (Kotte és Volker 2011).

Összegezve leszűrhetjük azt a következtetést, hogy a generációk közötti kapcsolatok, a kölcsönös transzfert szolgáltatások és az emocionális kötődések alapján létrejönnek a családi hálók struktúrái, amelyek jelentőségét és fontosságát a szülők és felnőtt gyermekeik egyaránt fontosnak, részben nélkülözhetetlennek vélik. Az

ilyen jellegű családi hálózat messze túlnő a szülői háztartás keretein (Hank 2009). A meghosszabbodott várható átlagos élettartam meghosszabbítja a családi szolidaritás éveit, és ezzel megnő a családi értékeken alapuló stabil intergenerációs hálózat létrejöttének a valószínűsége. Minden jel arra mutat, hogy az intergenerációs családi hálózatok a jövőben még jelentősebbek lesznek, mint jelenleg.

Az életút és a szülői státusz változása

A következőkben a szülői státuszt az életút perspektívájából tárgyalom, amely akkor kezdődik, amikor az utolsó gyermek elhagyja a családi házat, amelyet a „családot követő szülői státusznak” nevezek (Kohli 1997). Ez az életszakasz a gyerekszámától, az egyes gyerekek tanulmányi időtartamától és azok munkába lépésének időpontjától függően különböző időpontokban kezdődik el (Nyugat-Európában az anyák ötvenedik életéve körül kezdődik ez a szakasz). A magas várható átlagos élettartamot figyelembe véve ez a szakasz általában több mint 20–30 évig tart, tehát csak néhány évvel rövidebb, mint a családi szakasz.

Az itt említett összefüggésekből többek között azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szülői státusz nem szűnik meg a családi fázis lezáródásával, hanem csak a szülők halálával. A szülői életszakasz összidőtartama (tehát az első gyermek születésétől a szülők haláláig tartó időszak) több szakaszra bontható: 1. aktív (támogató) szülői státusz, 2. „passzív” szülői státusz és 3. elfogadó szülői státusz szakasza. Az első szakasz az első gyermek születésével kezdődik, és akkor végződik, amikor az utolsó gyermek elhagyja a szülői házat. Ebben a szakaszban a normatív elvárások alapján a szülői kötelességek és jogok a gyermekek fejlődésére irányulnak. A második szakaszt az jellemezi, hogy a gyermekek elhagyják a szülői házat, és önállósodásuk után a szülői támogatást már nem, vagy nem állandóan, vagy nem olyan mértékben veszik igénybe, mint korábban. Ebben a szakaszban a szülők erőteljesebben összpontosítanak partnerszerepeikre. A harmadik szakaszban különböző egészségi problémák miatt a szülők inkább segítséget és gondozást igényelnek. A második és harmadik szakaszban az intergenerációs családi kapcsolatok térben átlépik a szülői háztartás határait, ám ez nem jelenti azt, hogy a kapcsolatok gyengüljenek. Ellenkezőleg; a kapcsolatok, interakciók és szolidáris tevékenységek alapján egy, a családtagokat összekötő hálózat alakul ki, amelynek nagysága és szerkezete esetenként ugyan különböző, de összességében mintaszerűvé válik.

Mi az új elem ebben a szülői, több generációra kiterjedő hálózatban?

1. A három-, de egyre gyakrabban a négygenerációs családi hálózat kiépülése. Az élettartam meghosszabbodása miatt még soha nem voltak a harmadik-negyedik generációs szülőknek (unokáknak-dédunokáknak) ilyen jó esélyei arra, hogy nagyszüleiktől, ill. dédszüleiktől támogatást kapjanak, mint korunk társadalmában.
2. A nyugat-európai jóléti társadalmakban egyre több nagyszülő és dédszülő ren-

delkezik olyan tartalékokkal és erőforrásokkal, amelyeket bevonhatnak ezekbe a kapcsolatokba. Ide érthetjük a nem anyagi forrásokat, így többek között a második generáció egészségét, de különleges esetekben akár anyagi forrásokat is (magas nyugdíjakat és életjáradékokat), amelyek lehetővé teszik, hogy a felnőtt gyerekeket vagy unokákat alkalmilag vagy rendszeresen támogassák. Még nagyobb jelentőséggel bír az idősebb generációk felhalmozott vagyona.

3. Új azonban még az is, hogy a rokonsági leszármazás mentén létrejött szülői szolgáltatások egyre gyakrabban a negyedik generációra is irányulnak. A korfa következménye az, hogy még soha nem voltak a harmadik-negyedik generációs szülőknek (unokáknak-dédunokáknak) ilyen jó esélyei arra, hogy nagyszüleiktől, ill. dédszüleiktől támogatást kapjanak, mint korunk társadalmában. A változó partnerkonstellációk következményeként – a vérrokonsági vonal mentén – a generációk sora kibővül, és különösen a család utáni szülői szakaszban vertikálisan bővített, szélesedő rokonsági hálózatba ágyazódik.
4. A matriarchális (tehát az anyaági) leszármazás hálózata több generáción keresztül mennyiségi és minőségi szempontból egyaránt gyarapodott. (Mennyiségi szempontból az anya-gyerek családok megsokszorozódása révén, és minőségileg úgy, hogy a partnerkonstellációk megváltozása esetén az anya-gyerek diád stabil struktúrát mutat.)
5. A családi fázist követő szülői mivolt megváltozott önmeghatározása és önértékelése is új. Ebben az összefüggésben fontos szerepet játszik az a tény, hogy még sosem állt ennyire a szülői élettervezés fókuszában a gyerekek élete, jövője, mint jelenleg. A szülők sokkal felelősségteljesebbnek és kötelességtudóbbnak érzik magukat nemcsak a gyerekeikkel, hanem az unokáikkal szemben is. Gyakran részesei gyermekeik életpályájának még azok nagykorúsága után is. Érzelemgazdag módon kísérik gyermekeik életpályáját. A családi fázis utáni szülői státusz ma több normatív és saját maguk által meghatározott kötelezettséget tartalmaz, mint a történelemben valaha.
6. A kutatások egybehangzóan arra utalnak, hogy az unokák születése a nagyszülők számára jelentős értéket jelent. A nagyszülői státusz legtöbbször új szakaszt nyit az életpályán, újraorientálja az értékeket (az új elvárásoknak, reményeknek, terveknek, kívánságoknak és gyakran a hétköznapi új rendjének megfelelően) (Herlyn és Lehmann 1998).

A családi leszármazás vonulata keretet ad a különböző generációkhoz tartozó felnőttek összetartozásának és kötődésének, ami nagyon sokoldalú lehet, és számos formában nyilvánulhat meg (Brannen 2003). Habár a modern európai társadalmak változékonyak a családi formák tekintetében, a szülő-gyerek viszony mégis egy olyan stabil „tengelyt” képez, amely egy életen át megmarad, függetlenül attól, hogy felbomlik-e a partneri kapcsolat vagy házasság, illetve más formában újjáalakul-e (pl. újraházasodás).

Ezek a kötődések gyakorta egy többgenerációs családi konstellációt alkotnak, amit „diszperzált többgenerációs nagycsaládnak” nevezhetünk. Ezek elterjedése Európa-szerte jelentős.

Társadalmi keretfeltételek

A következőkben röviden kitérek a társadalmi, kulturális, jogi keretekre és ezeknek a családfejlődést érintő változásaira, valamint a családpolitikai keretfeltételekre.

A megváltozott társadalmi keretfeltételek egyik legfontosabb tényezője a „gyermekjólét” (*Kindeswohl*) értékének kulturális legitimálása, amely időbeni eltérésekkel ugyan, de általánosan megfigyelhető jelenség. A gyermek magas szubjektív „értéke”, valamint az életút tervezésénél a „gyermekjólét” növekvő társadalmi elvárása az elmúlt évtizedekben megváltoztatta a szülőiséghez kötött individuális elvárásokat. Mindez összefügg az ugyancsak Európa-szerte elterjedt „felelősségteljes szülőiség” (*Verantwortete Elternschaft*, Kaufmann 1990) idealizált eszményképével. A szülőiség intézménye a szülők egyre igényesebb és „pedagogizált” nevelési elvárásaival (a gyermek optimális képzését, anyagi helyzetét, optimális környezetét illetően) és a szülői kötelezettségtudattal jár együtt. Generációs összehasonlításban ez a „szülőiség (szubjektív) túlterhelése” jelenségeként interpretálható, amely visszahat a partnerválasztási magatartásra és gyermekvállalásra is (későbbi családalapítás, kevesebb gyermek, gyermektelenség).

Az európai országokban tapasztalt modernizációval, és ezzel összefüggésben a társadalmi lehetőségek családfejlődési opcióinak gyarapodásával (lehetőségek, kényszerek, kockázatok) egy korábbi tanulmányomban részletesen foglalkoztam (Vaskovics 2002), ezért itt csak összegezve mutatom be a jellemző trendeket.

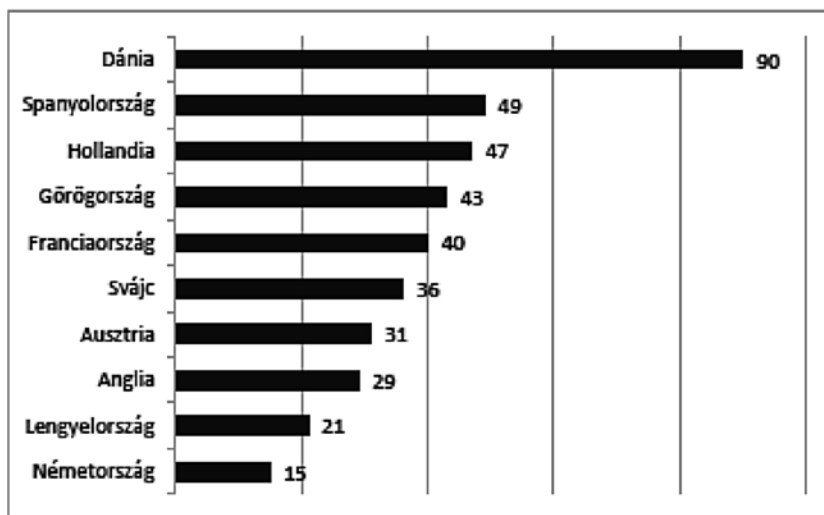
Az európai országok többségében a társadalomszerkezettől függő, kulturálisan legitim új opciók jöttek létre, amelyek új lehetőségeket biztosítottak az egyéni életvitel tervezésénél, a párkapcsolatok és a család tervezésénél és a családalapításnál is. A társadalmak strukturális differenciálódása nyomán gyarapodtak a választható lehetőségek, és ezzel összefüggően megváltoztak a párkapcsolatok és a család típusok kialakításának keretfeltételei is. A legitimált és szabadon választható opciók közül csak a leggyakoribbakat említem: egyedül vagy partnerkapcsolatban, házasság vagy élettársi kapcsolat, gyermektelenség vagy szülőség, szülőség társsal vagy partner nélkül, közös háztartás vagy „látogató kapcsolat” (*living apart together*), tartós partnerkapcsolat vagy különélés/válás, új partner/új házasság vagy szingli?

A társadalom strukturális differenciálódásával és az ezzel összefüggő opciók gyarapodásával párhuzamosan megfigyelhető az életutak mintájának és a család típusoknak a pluralizációja. A fentiekben utaltam olyan ma elterjedt családformákra is, amelyek történeti perspektívából ítélve újak nevezhetők.

Az európai országok között jelentős különbségek tapasztalhatók a „családbarát” (*Familienfreundlichkeit*) és a „gyermekbarát” magatartás (*Kinderfreundlichkeit*) krité-

riumai szerint. Egy adott társadalom „családbarát” és „gyermekbarát” léte objektív és szubjektív indikátorok alapján mérhető. A témakörnek gazdag irodalma van (lásd például Dickmann és Plüneck 2009), a következőkben azonban csupán egy tíz európai országra kiterjedő reprezentatív vizsgálat 2013-ban publikált adatait említem. A „gyermekbarátságot” szubjektív kritériumok alapján minősítették (BAT-Stiftung 2013). E szempontok szerint Dánia kiemelkedően az első helyet foglalja el, miután a népesség 90 százaléka gyermekbarátnak minősíti társadalmukat, társadalmi környezetüket (BAT-Stiftung 2013).

1. ábra: Gyermekbarátság Európában, 2012

Forrás: BAT-Stiftung 2013

A többi országban kevéssé gyermekbarátnak látják társadalmukat a megkérdezettek – kivétel talán Spanyolország, Hollandia és a középmezőny elején elhelyezkedő Görögország, illetve Franciaország. Az utolsó helyet Németország foglalja el, ahol a népességnek csak 15 százaléka érzékeli a társadalmi környezetét „gyermekbarát”-nak.

Feltűnő, hogy elsősorban azok az országok számítanak gyermekbarátnak, ahol a (részdős) női foglalkoztatottság a legelterjedtebb, ahol a vezető pozíciókban foglalkoztatott nők arányszáma a legmagasabb, ahol a család és a nők foglalkoztatása a legkevesebb infrastrukturális nehézségbe ütközik, és ahol a család társadalmi értékelése magas.

A családpolitikai stratégiákat illetően az EU tagállamaiban továbbra is jelentős különbségek tapasztalhatók. A családpolitika három tényezőből tevődik össze: pénz-, idő- és infrastruktúra-politikából, és az országok közötti különbségek e szegmensek különböző hangsúlyjaiból következnek. A hagyományosan családorientált társadalmakban a családpolitikai stratégiában (továbbra is) a házasság jogi védel-

me, a házasságon alapuló család anyagi támogatása dominál (Németország, Olaszország). Az egalitárius eszményképeket követő országokban a családpolitika közép-pontjában az egyéni opcióválasztási lehetőségek biztosítása áll (Svédország, Dánia).

Ezeknek az eltérő családpolitikai stratégiáknak a családfejlődést érintő következményei vannak. Itt csak egy, napjainkban vitatott példára utalok, nevezetesen a családon kívüli gyermekgondozás lehetőségének biztosítására. A hagyományos családpolitikai orientációjú országokban a családon kívüli gyermekgondozási lehetőségek korlátozottak, míg az egalitárius eszményképeket követő országokban biztosított az egyéni választási lehetőség a családon belüli, illetve kívüli gyermekgondozás között. A hagyományos orientációjú társadalmakban továbbra is főleg a nőkre hárítják a gyerekeknvelés felelősségét, és ezzel korlátozzák az egyéni választási lehetőségét.

A családfejlődést befolyásoló jogrendszer az EU alapításának időpontjában országoként számos eltérést mutatott, amelyek támogatták a divergens irányú családfejlődést. Az elmúlt évtizedekben azonban a családjog fontos elemei egyre inkább egységessé váltak, aminek eredményeként a családfejlődést tekintve konvergens folyamatok figyelhetők meg.

Összegzés – Az európai társadalmakban megfigyelhető családfejlődés iránya: konvergencia vagy divergencia?

Összegezve megállapíthatjuk, hogy Európában már a második demográfiai átmenet óta konvergens irányú változások mentek végbe a családfejlődésben, ám ezek mögött országoként jelentős különbségek húzódnak meg.

Az európai országok családdemográfiai változásaiban *konvergencia* figyelhető meg a házasságkötési hajlandóság csökkenésében, a családalapítás időpontjának későbbre halasztásában. Hasonló a tendencia a születések gyakoriságának, valamint a három- és többgyermekes családok arányának csökkenésében, az egyszülős családok és a multinukleáris családok (gyors) elterjedésében is. A gyermekek számának, születésük időpontjának racionális tervezési lehetősége és megvalósítása (fogamzásgátló szerek alkalmazásával) egyaránt jellemző az európai országokban. A családdal kapcsolatos szubjektív vélekedések közül konvergencia tapasztalható a szülői szerep szubjektív jelentőségének emelkedésében, a szülővé válás egyre inkább életcélként való felfogásában és az anyasági pozíció jelentőségének növekedésében. Általános jelenség a családnak (és nem a házasságnak) mint társadalmi intézménynek a felértékelődése és a partnerkapcsolat szubjektív fontosságának növekedése.

Divergencia a családi nemi (anyai, apai) szerepek változása terén tapasztalható az európai országokban: egyenlő nemi szerepek jellemzőek Észak-Európában, hagyományos szerepminták Spanyolországban, Lengyelországban, Ausztriában, Nyugat-Németországban. Jellemzően eltérő életkorban hagyják el a szülői házat a fiatal

felnőttek: Dél-Európában magasabb életkorban, Észak-Európában korábban következik ez be. Eltérő fejlődési irányt mutat a házasságon kívüli életformák elfogadása és elterjedtsége: Nyugat- és Észak-Európában elfogadott és gyakori, míg Dél-Európában kevésbé elfogadott és elterjedt. Eltérő az élettársi kapcsolatokon alapuló családok elterjedtsége és a házasságon kívüli születések elfogadása is (ezek elterjedtek Észak- és Nyugat-Európában, kevésbé Dél-Európában és főleg Írországbán). Különböző minták jellemzőek az anyák munkaerő-piaci részvételében: magas az anyák munkaerő-piaci részvétele például Finnországban, Kelet-Németországban, de alacsony Nyugat-Németországban. A családon kívüli gyermekgondozás intézményes lehetőségei jóval gyakoribbak Észak-Európában, ezzel szemben a gyermeknevelés nőkre való hárítása jellemző más országokban (pl. Olaszországban, Nyugat-Németországban). Eltérések figyelhetők meg a családi élet normatív eszményképeinek kulturális legitimálásában (Lestaeghe 1986). Eltérőek a szülői szerepminták is: tradicionális anyai és apai szerepminták dominálása (a kelet- és dél-európai országokban, Lengyelországban), versus egalizált szerepminták elterjedése (Svédországban, Kelet-Németországban).

A tanulmány arra a kérdésre keresett választ, hogy az európai társadalmakban megfigyelhető aktuális családfejlődési trendek konvergens vagy divergens modellt követnek-e, illetve a családfejlődés *melyik dimenziójában tapasztalható* konvergens vagy divergens irányzat.

A vizsgálat arra a következtetésre jutott, hogy – noha eltérő ütemben és időbeli késleltetésekkel – az európai társadalmakban megfigyelhető családfejlődési tendenciák, a második demográfiai átmenet elmélete által előre jelzetteknek megfelelően, alapvetően a konvergencia irányába haladnak. E trend mögött azonban országonként eltérő fejlődési irányok húzódnak meg.

ABSTRACT: The article summarises trends of family development in European societies in the past 20-30 years. It first describes past roots of the actual tendencies that have to be taken into account when explaining present developments. Then we describe general tendencies and regional variation of family development (timing of family formation, diversity of family forms, changes in fertility) in EU Member States. The study also covers less studied aspects of family cohesion, namely that of family solidarity and the new family forms arising from the segmentation of parental roles. The study discusses whether actual tendencies in particular aspects of family development show convergent or divergent patterns. The study concludes that family development in European societies - albeit with differences in pace and timing - follow the trends predicted by the theory of the second demographic transition. The study also shows between-country differences behind the basic convergent trends in these developments.

Irodalom

- Adam, U. T. – Mühlhng, M. M. – Förster, D. J. (2014): *Enkelkindbetreuung, Facetten einer wichtigen Leistung*. Opladen, Berlin, Toronto: Verlag Barbara Budrich.
- Alt, Ch. (2003): Wandel familialer Lebensverhältnisse minderjähriger Kinder. In

- Marbach, J. H. – Bien, W. (Hrsg.): *Partnerschaft und Familiengründung*. Opladen: Verlag Leske + Budrich, 219–244.
- Alt, Ch. – Lange, A. (2011): Kindschaftskonstellationen in Vater-Mutter-Familien und in Einelternfamilien. In Schwab, D. – Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung von Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie im Dialog*. Opladen, Farmington Hills, MI: Verlag Barbara Budrich, 139–156.
- Ariès, Ph. (1980): Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West. *Population and Development Review*, 6(4): 645–650.
- Attias-Donfut, C. (1995): Le double circuit des transmissions. In Attias-Donfut, C. (Hrsg.): *Les solidarités entre générations. Vieillesse, Familles, État*. Paris: Nathan, 41–82.
- Bastin, S. (2012): Dynamik alleinerziehender Mutterschaft. Partnerschaftsverläufe in der frühen Elternbiographie. In Huinink, J. – Kreyenfeld, M. – Trappe, H. (Hrsg.): *Familie und Partnerschaft in Ost- und Westdeutschland. Ähnlich und doch immer noch anders*. Opladen, Berlin, Toronto: Verlag Barbara Budrich, 201–228.
- BAT-Stiftung (2003): Generationenpakt – Das soziale Netz der Zukunft. www.stiftungfuerzukunftfragen.de
- BAT-Stiftung (2006): Altersträume – Illusion und Wirklichkeit. www.stiftungfuerzukunftfragen.de
- BAT-Stiftung (2013): Wie kinderfreundlich ist Europa. www.stiftungfuerzukunftfragen.de
- Beck-Gernsheim, E. (2009). Ferngemeinschaften. Familien in einer sich globalisierenden Welt. In Burkart, G. (Hrsg.). *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien*. Opladen, Berlin: Verlag Barbara Budrich, 93–109.
- Bengtson, V. (2001). Beyond the Nuclear Family: The Increasing Importance of Multigenerational Bonds. *Journal of Marriage and Family*, 63(1): 1–16.
- Billari, F. C. – Kohler, H. P. (2004): Patterns of Low and Lowest-Low Fertility in Europe. In *Population Studies*, 8(2): 161–176.
- Billari, F. C. (2005): Europe and its Fertility. From Low to Lowest Low. *National Institute Economic Review*, 194 (1): 56–73.
- Birg, H. (2001). *Die demographische Zeitenwende. Der Bevölkerungsrückgang in Deutschland und Europa*. C. H. Beck: München.
- Birg, H. (2003). Dynamik der demographischen Alterung, Bevölkerungsschrumpfung und Zuwanderung in Deutschland – Prognosen und Auswirkungen. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 20: 6–17.
- Bittman, M. (1999): Parenthood without Penalty: Time Use and Public Policy in Australia and Finland. *Feminist Economics*, 5(3): 27–42.
- Bliersbach, G. (2007): *Leben in Patchwork-Familien: Halbschwestern, Stiefväter und wer sonst noch dazugehört*. Gießen: Psychosozial-Verlag.
- Blinkert, B. – Klie, Th. (2001): *Zukünftige Entwicklung des Verhältnisses von professioneller und häuslicher Pflege bei differierenden Arrangements und privaten*

- Ressourcen bis zum Jahr 2050.* http://www.fifas.de/all/pdf/Expertise_Bundestag.pdf
- Bosch Stiftung (2006): *Kinderwünsche in Deutschland. Konsequenzen für eine nachhaltige Familienpolitik.* Berlin: Robert Bosch GmbH.
- Börsch-Supan, A. – Hank, K. – Jürges, H. – Schröder, M. (Hrsg.) (2009): *50+ in Deutschland und Europa – Ergebnisse des Survey of Health. Ageing and Retirement in Europe.* Wiesbaden: VS Verlag.
- Brannen, J. (2003): Changing Family and Generational Patterns: A Comparative Assessment of Fatherhood. In Chisholm, L. A. – de Lillo, C. – Leccardi, R. R. (eds.): *Family Forms and the Young Generation in Europe.* Österreichischen Institut für Familienforschung, Materialiensammlung 16, Wien: ÖIF, 23–36.
- Brüderl, J. (2004): Die Pluralisierung partnerschaftlicher Lebensformen in Westdeutschland und Europa. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 19: 3–10.
- Burkart, G. (1997): *Lebensphasen und Liebesphasen. Vom Paar zur Ehe zum Single und zurück?* Opladen: Leske + Budrich.
- Burkart, G. (Hrsg.) (2009): *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich.
- BMFSFJ [Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend] (2006): Familie zwischen Flexibilität und Verlässlichkeit. Siebter Familienbericht. http://www.bmfsfj.de/doku/Publikationen/familienbericht/download/familienbericht_gesamt.pdf
- BMFSFJ [Bundesministerium für Familie, Senioren, Frauen und Jugend] (2011): Zeit für Familie. Achter. Familienbericht. <http://www.bmfsfj.de/RedaktionBMFSFJ/Broschuerenstelle/Pdf-Anlagen/Zeit-fuer-Familie-Themen-8.Familienbericht,property=pdf,bereich=bmfsfj,sprache=de,rwb=true.pdf>
- Castles, F. G. (2004): *The Future of the Welfare State. Crisis, myths and realities.* Oxford: Oxford University Press.
- Corijn, M. – Klijzing, E. (2001): Transitions to Adulthood in Europe: Conclusions and Discussions. In Corijn, M. – Klijzing, E. (Hrsg.): *Transitions to Adulthood in Europe.* Dordrecht: Kluwer, 313–340.
- Dickmann, L. Ch. – Plünnecke, A. (2009): *Familienfreundlichkeitindex. Deutsche Familienpolitik in europäischen Vergleich.* Köln: Institut der deutschen Wirtschaft.
- Diederich, K. (2013): Probleme des späten Schwangerschaft. Vortrag/Symposium „Wenn Kinder – Wann Kinder“, Fulda.
- Eurostat (2001): Europäische Sozialstatistik, Bevölkerung. Luxemburg.
- Eurostat (2004): Bevölkerungsstatistik, Ausgabe. Luxemburg.
- Feldhaus, M. – Huinink, J. (2011): Multiple Elternschaften in Deutschland. Eine Analyse zur Vielfalt von Elternschaft in Folgepartnerschaften. In Schwab, D. – Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung der Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht – soziologie und – psychologie im Dialog.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 77–104.

- Frejka, T. – Sobotka, T. (2008): Fertility in Europe: Diverse, Delayed and Below Replacement. *Demographic Research*, 19(3): 15–46.
- Glatzer, W. (1998): Nichteheleiche Lebensgemeinschaften. *Aus Politik und Zeitgeschichte*, 53: 17–25.
- Goode, W. J. (1966): *Worldrevolution and family patterns*. The Free Press: New York
- Grundmann, M. – Hoffmeister, D. (2009): Familie nach der Familie. Alternativen zur bürgerlichen Kleinfamilie. In Burkart, G. (Hrsg.): *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien*. Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 157–178.
- Gullestad, M. – Segalen, M. (Hrsg.) (1997): *Family and Kinship in Europe (Social Change in Western Europe)*. London: Pinter.
- Haber Kern, K. – Szydlik, M. (2008): Pflege der Eltern – Ein europäischer Vergleich. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 60(1): 78–101.
- Hajnal, J. (1965): European Marriage Patterns in Perspective. In Glass, D. – Eversley, D. E. C. (Hrsg.): *Population in History: Essays in Historical Demography*. London: Edward Arnold, 101–143.
- Hakim, C. (2000): *Work-Lifestyle Choices in the 21st Century: Preference Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Hakim, C. (2001): Alternative European models of Women's Roles in the Family and the Labour Market. In Haller, M. (Hrsg.): *The Making of the European Union – Contributions of the Social Sciences*. Springer: Berlin, 265–286.
- Hank, K. (2007): Proximity and Contacts between Older Parents and their Children: A European Comparison. *Journal of Marriage and Family*, 69(1): 157–173.
- Hank, K. – Buber, I. (2009): Grandparents Caring for their Grandchildren: Findings from the 2004 Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *Journal of Family Issues*, 30(1): 53–73.
- Hank, K. (2009): Generationenbeziehungen im alternden Europa: Analysepotenziale und Befunde des Survey of Health, Ageing and Retirement in Europe. *Zeitschrift für Familienforschung*, 1: 86–95.
- Herlyn, I. – Lehmann, B. (1998): Großmutterchaft im Mehrgenerationenzusammenhang – Eine empirische Untersuchung aus der Perspektive von Großmüttern. *Zeitschrift für Familienforschung*, 10(1): 27–45.
- Hoffmann-Riem, Ch. (1988): Fragmentierte Elternschaft. Technologischer Fortschritt und familiäre Verarbeitung. In Lüscher, K. – Schultheis, F. – Wehrspaun, M. (Hrsg.): *Die „postmoderne“ Familie. Familiäre Strategien und Familienpolitik in einer Übergangszeit*. Konstanz: Universitätsverlag, 216–233.
- Hoffmann-Riem, Ch. (1989): Elternschaft ohne Verwandtschaft. Adoption, Stiefbeziehung und heterologe Insemination. In Nave-Herz, R. – Markefka, M. (Hrsg.): *Handbuch der Familien- und Jugendforschung Band 1: Familienforschung*. Neuwied, Frankfurt am Main: Luchterhand, 389–411.
- Höplinger, F. – Hummel, C. – Hugentobler, V (2005): *Enkelkinder und ihre Großeltern – intergenerationelle. Beziehungen im Wandel*. Zürich: Seismo.

- Huinink, J. (2002): Polarisierung der Familienentwicklung in europäischen Ländern im Vergleich. In Schneider, F. N. – Matthias-Bleck, H. (Hrsg.): *Elternschaft heute*. Opladen: Leske + Budrich.
- Huinink, J. (2013): Alter der Mütter (und Väter) bei Geburt erster und nachfolgender Kinder. Vortrag: Wenn Kinder – wann Kinder? Symposium der Deutschen Familienstiftung in Fulda.
- Huinink, J. – Konietzka, D. (2007): *Familiensoziologie*. Frankfurt: Campus.
- Iacovou, M. – Berthoud, R. (2003): Employment and Poverty Among Young People: A European Perspective. *Representing Children*, 15(4): 258–271.
- Iacovou, M. (2010): Leaving Home: Independence, Togetherness and Income. *Advances in Life Course Research*, 15(4): 147–160.
- Imhof, A. C. (1981): Die gewonnenen Jahre: Von der Zunahme unserer Lebensspanne seit 300 Jahren oder von der Notwendigkeit einer neuen Einstellung zu Leben und Sterben. Einhistorischer Essay. München: C. H. Beck.
- Institut für Demoskopie [IfD] (2011): Monitor Familienleben, Allensbach. http://www.ifd-allensbach.de/uploads/tx_studies/Monitor_Familienleben_2011.pdf
- Kamarás F. – Kapitány B. – Vaskovics L. (2005): *Fiatal házaspárok életútja Németországban és Magyarországon: Két házassági longitudinális vizsgálat összehasonlító elemzése*. KSH Népeségtudományi Kutatóintézet Kutatási jelentések 81. Budapest: KSH NKI.
- Kapella, O. – Rille-Pfeifer, Ch. – Rupp, M. – Schneider, N. F. (Hrsg.) (2009): *Die Vielfalt der Familie*. Tagungsband zum 3. Europäischen Fachkongress Familienforschung. Opladen: Verlag Barbara Budrich, 145–156.
- Kaufmann, F. X. (1990): *Die Zukunft der Familie. Stabilität, Stabilitätskrisen und Wandel der familialen Lebensformen sowie ihrer gesellschaftlichen und politischen Bedingungen*. München.
- Kettner, M. (2001): Neue Formen gespaltener Elternschaft. *Das Parlament*, 27: 34–43.
- Kohli, M. (1997): Beziehungen und Transfers zwischen den Generationen: Vom Staat zurück zur Familie? In Vaskovics, L. (Hrsg.): *Familienleitbilder und Familienrealitäten*. Opladen: Leske + Budrich, 278–288.
- Kohli, M. et al. (2000): Generationenbeziehungen. In Kohli, M. – Künemund, H. (Hrsg.): *Die zweite Lebenshälfte. Gesellschaftliche Lage und Partizipation im Spiegel des Alters-survey*. Opladen: Leske + Budrich, 176–211.
- Kohler, H.-P. – Billari, F. C. – Ortega, J. A. (2006): Low and Lowestlow Fertility in Europe: Causes, Implications and Policy Options. In Harris, F. (ed.): *The Baby Bust: Who will do the Work who will Pay the Taxes*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield Publishers, 48–109.
- Konietzka, D. – Kreyenfeld, M. (2009): Zwischen soziologischen Makrotheorien und demografischen Vorausberechnungen – Möglichkeiten und Grenzen des Blicks in die Zukunft der Familien- und Geburtenentwicklung. In Burkart, G. (Hrsg.):

- Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Leske + Budrich, 51–71.
- Kotte, M. – Volker, L. (2011): Intergenerational Transmission of Fertility Intentions and Behaviour in Germany: The Role of Contagion. In: Morgan, P. S. – Sobotka, T. – Testa, M. R. (eds.): *Vienna Yearbook of Population Research 2011*, Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Austrian Academy of Sciences Press, 207–226.
- Kreyenfeld, M.– Martin, V. (2011): Economic Conditions of Stepfamilies from a Cross-National Perspective. *Zeitschrift für Familienforschung*, 23(2): 128–153.
- Lauterbach, W. (2011): Bedeutung der Abstammung für die Familien- und Verwandtschaftszugehörigkeit. In Schwab, D. – Vaskovics, L. (Hrsg.): *Pluralisierung von Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie im Dialog.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 191–210.
- Lestaeghe, R. – Meekers, D. (1986): Value Change and the Dimensions of Familialism in the European Community. *European Journal of Population*, 2(3): 225–268.
- Lestaeghe, R. J. – Willems, P. (1999): Is Low Fertility only a Temporary Phenomenon in the EU? *Population and Development Review*, 25(2): 211–228.
- Lichter, D. T.– Graefe, D. R. (2001): Finding a Mate? The Marital and Cohabitation Histories of Unwed Mothers. In Wu, L. L. – Wolfe, B. (Hrsg.): *Out of Wedlock. Causes and Consequences of Nonmarital Fertility.* New York: Russel Sage Foundation, 317–343.
- Livi-Bacci, M. (1998): *Europa und seine Menschen.* Eine Bevölkerungsgeschichte. München.
- Lois, D.– Kopp, J. (2011): Elternschaftskonstellationen bei Alleinerziehenden. In Schwab, D. – Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung der Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie im Dialog.* Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 59–76.
- Mills, M. et al. (2011): Why do People Postpone Parenthood? Reasons and Social Policy Incentives. *Human Reproduction Update*, 17(6): 848–860.
- Mitterauer, M. (2003): European Kinship Systems and Household Structures: Medieval Origins. In Grandits, H. – Heady, P. (Hg.): *Distinct Inheritances, Property, Family and Community in a Changing Europe* (Halle Studies in the Anthropology of Eurasia 2). Münster, 35–52.
- Modell, J. – Furstenberg, F. F. Jr. – Herschberg, Th. (1976): Social Change and Transitions to Adulthood in Historical Perspective. *Journal of Family History*, 1(1): 7–32.
- Murinkó L. (2009): Elköltözés a szülői házból. In Spéder Zs. (szerk.): *Párhuzamok: Anyaország és erdélyi magyarok a századforduló után.* KSH–NKI Kutatási Jelentések, 86. Budapest: KSH NKI.
- Ogburn, W. F. (1957): Cultural Lag as Theory. *Sociology and Social Research*, 41(1): 167–74.
- Prskawetz, A. – Vikat, A. – Philipov, D. – Engelhardt, H. (2003): Pathways to Step-

- family Formation in Europe: Results from the FFS. *Demographic Research*, 8(5): 107–150.
- Ruckdeschel, K. – Ette, A. – Hullen, G. – Leven, I. (2006): *Generations and Gender Survey*. Dokumenttation der ersten Welle der Hauptbefragung in Deutschland. Wiesbaden: BiB (Materialien zur Bevölkerungswissenschaft, Heft 121a).
- Rupp, M. – Dürnberger, A. (2009): Regenbogenfamilien in Eingetragener Lebensgemeinschaft. In Rupp, M. (Hrsg.): *Die Lebensssituation von Kindern in gleichgeschlechtlichen Lebenspartnerschaften*. Köln: Bundesanzeiger Verlagsgesellschaft, 105–106.
- Sandberg, J. F.– Hofferth, S. L. (2001): Changes in Children's Time with Parents: United States, 1981–1997. *Demography*, 38(3): 423–436.
- Schneewind, K. A.– Walper, S. (2008): Kinder in verschiedenen Familienformen. In Hasselhorn, M.– Silbereisen, R. K. (Hrsg.): *Entwicklungspsychologie des Säuglings- und Kindesalters*. Göttingen: Hogrefe, 571–616.
- Schneider, N. F.– Krüger, D.– Lasch, V.– Limmer, R.– Matthias-Bleck, H. (2001): *Alleinerziehen, Vielfalt und Dynamik einer Lebensform*. Weinheim und München: Juventa.
- Segalen, M. (1990): *Die Familie – Geschichte, Soziologie, Anthropologie*. Frankfurt am Main: Campus.
- Sobotka, T. (2004): Is Lowest-Low Fertility in Europe Explained by the Postponement of Child-bearing? *Population and Development Review*, 30(2): 195–220.
- Sobotka, T.– Toulemon, L. (2008): Changing Family and Partnership Behaviour. Common Trends and Persistent Diversity across Europe. *Demographic Research*, 19(6): 85–138.
- Statistisches Bundesamt (2011): Bevölkerung und Erwerbstätigkeit. Haushalte und Familien. Ergebnisse des Mikrozensus 2010. Wiesbaden: Statistisches Bundesamt. https://www.destatis.de/DE/Publikationen/Thematisch/Bevoelkerung/Haushalte-Mikrozensus/HaushalteFamilien2010300107004.pdf?__blob=publicationFile
- Steinbach, A. (2010): *Generationsbeziehungen in Stieffamilien*. Der Einfluss leiblicher und sozialer Elternschaft auf die Ausgestaltung von Eltern-Kind-Beziehungen im Erwachsenenalter. Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften.
- Surkyn, J.– Lesthaege, R. (2004): Wertorientierungen und „second demographic transition“ in Nord-, West- und Südeuropa: Eine aktuelle Bestandsaufnahme. *Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 29(1): 63–98.
- Szalma I. – Takács J. (2012): A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1): 44–68.
- Takács J. – Szalma I. (2013): Az azonos nemű párok általi örökbefogadással kapcsolatos attitűdök Magyarországon. *SOCIO.HU*, 2(7):1–33. http://www.socio.hu/7pdf/1takacs_szalma.pdf
- Tesch-Römer, C. – Engstler, Z. – Wurm, S. (Hrsg.) (2006): *Altwerden in Deutschland*.

- Sozialer Wandel und individuelle Entwicklung in der zweiten Lebenshälfte*. Wiesbaden: VS-Verlag.
- Testa, M. R. (2006): Childbearing Preferences and Family Issues in Europe. Brussels: European Commission, Report for the Eurobarometer (Special Eurobarometer 253/Wave 65,1 –TNS Opinion & Social). http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_253_en.pdf
- Thomson, E. (2004): Step-families and Childbearing Desires in Europe. *Demographic Research*, (Special Collection 3): 117–134.
- Tomka B. (2000): *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában: konvergencia vagy divergencia?* Budapest: Osiris.
- United Nations (2003): Partnership and reproductive behavior in low-fertility countries. ESA/P/WP 177. <http://www.un.org/esa/population/publications/reprobehavior/partrepro.pdf>
- Van de Kaa, D. J. (1987): Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin*, 42(1): 3–57.
- Van de Kaa, D. J. (2001): Postmodern Fertility Preferences. From Changing Value Orientation to New Behaviour. *Population and Development Review*, 27(2): 290–331.
- Van de Kaa, D. J. (2004): Is the Second Demographic Transition a Useful Research Concept. Questions and Answers. In: Feichtinger, G. (ed.): *Vienna Yearbook of Population Research 2004*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften Austrian Academy of Sciences Press, 4–10.
- Vaskovics, L. – Rupp, M. (1995): *Partnerschaftskarrieren. Entwicklungspfade nichtehelicher Lebensgemeinschaften*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Vaskovics, L. (1997a): Ablösungsprozess Jugendliche – Elternhaus. In Vaskovics, L. – Lipinski, H. (Hrsg.): *Familiale Lebenswelten und Bildungsarbeit*. Interdisziplinäre Bestandsaufnahme 2. Opladen: Leske + Budrich, 15–50.
- Vaskovics, L. (1997b): Generationenbeziehungen: Junge Erwachsene und ihre Eltern. In Liebau, E. (Hrsg.): *Das Generationenverhältnis. Über das Zusammenleben in Familie und Gesellschaft*. Beiträge zur pädagogischen Grundlagenforschung. Weinheim, München: Juventa, 140–160.
- Vaskovics L. (2000a): A posztadoleszcencia szociológiai elmélete. *Szociológiai Szemle*, 10(4): 3–20.
- Vaskovics L. (2000/b): A társadalmi modernizáció és a szülői szerepváltozás összefüggései. Székfoglalók. A Magyar Tudományos Akadémia 1995–1998, V. kötet, Budapest: MTA.
- Vaskovics, L. (2009): Segmentierung der Elternrolle. In Burkart, G. (Hrsg.): *Zukunft der Familie. Prognosen und Szenarien*. Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 269–296.
- Vaskovics, L. (2002): Pluralisierung der Elternrolle. Soziale, biologische, genetische und rechtliche Elternschaft. In Brähler, E. – Stöbel-Richter, Y. – Hauße, U. (Hrsg.):

- Vom Stammbaum zur Stammzelle. Reproduktionsmedizin, Pränataldiagnostik und menschlicher Rohstoff. Gießen: *Psychosozial-Verlag*, 29–43.
- Vaskovics L. (2002): A családfejlődés Európában. *Educatio*, 11(3): 349–364.
- Vaskovics, L. (2011): Segmentierung und Multiplikation von Elternschaft. Konzept zur Analyse von Elternschafts- und Elternkonstellationen. In Schwab, D. – Vaskovics, L. A. (Hrsg.): *Pluralisierung von Elternschaft und Kindschaft. Familienrecht, -soziologie und -psychologie*. Opladen, Farmington Hills: Verlag Barbara Budrich, 11–40.
- Wallisch, L. (1987): Parenting in the Binuclear Family. Relationships between Biological and Stepparents. In Pasley, K. – Ihinger-Tallman, M. (Hrsg.): *Remarriage and Stepparenting*. New York, London: Guilford Press.
- Wegener, A. (2005): Regenbogenfamilien. Lesbische und schwule Elternschaft zwischen Heteronormativität und Anerkennung als Familienform. *Feministische Studien*, 23(1): 53–67.
- Welde te, E. (2013): Postponement of First Motherhood in Western Countries. Vortrag/Symposium „Wenn Kinder – Wann Kinder“, Fulda.
- Wischmann, T. (2012): *Einführung Reproduktionsmedizin*. München: UTB Reinhardt.
- Wischmann, T. (2013): Psychosoziale Aspekte von Fertilitätsstörungen bei späteren Kinderwunsch. Vortrag/Symposium „Wenn Kinder – Wann Kinder“, Fulda.
- Yi, C. – Farrell, M. (2006): Globalization and the Intergenerational Relation: Cross-Cultural Perspectives on Support and Interaction Patterns. *Journal of Family Issues*, 27(8): 1035–1041.
- Zartler, U. – Berghammer, C. (2013): Turbulenzen im Kinderleben. Mütterliche Partnerschaftsbiographien und multiple Übergänge nach elterlicher Trennung. *Zeitschrift für Familienforschung*, 25(3): 286–308.
- Zerle, C. – Cornelißen, W. – Bien, W. (2012): Das Timing von Elternschaft und dessen Folgen für Familien. *Zeitschrift für Familienforschung*, 24(1): 46–68.